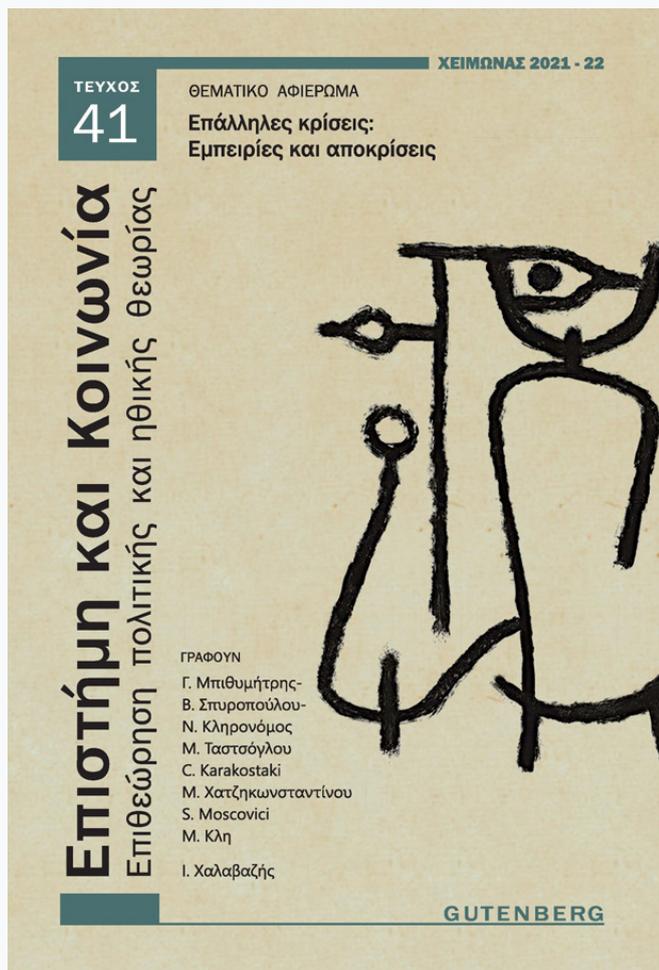


## Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 41 (2022)

Επάλληλες κρίσεις: Εμπειρίες και αποκρίσεις



**Κοστούμια, γραβάτες και μπλε κολάρα στην κάλπη: αποτυπώσεις της ταξικής ψήφου 2014-2019.**

Γιώργος Μπιθυμήτρης, Βίβιαν Σπυροπούλου, Νίκος Κληρονόμος

doi: [10.12681/sas.27117](https://doi.org/10.12681/sas.27117)

Copyright © 2022, Γιώργος Μπιθυμήτρης, Βίβιαν Σπυροπούλου, Νίκος Κληρονόμος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπιθυμήτρης Γ., Σπυροπούλου Β., & Κληρονόμος Ν. (2022). Κοστούμια, γραβάτες και μπλε κολάρα στην κάλπη: αποτυπώσεις της ταξικής ψήφου 2014-2019. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 41, 11–52. <https://doi.org/10.12681/sas.27117>

*Γιώργος Μπιθυμήτρης\**  
*Βίβιαν Σπυροπούλου\*\**  
*Νίκος Κληρονόμος\*\*\**

ΚΟΥΣΤΟΥΜΙΑ, ΓΡΑΒΑΤΕΣ  
ΚΑΙ ΜΠΛΕ ΚΟΛΑΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΛΠΗ  
ΟΥΦΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ, 2014-2019<sup>1</sup>

---

Η μελέτη αποσκοπεί στην εξέταση βασικών όψεων της ταξικής ψήφου κατά την περίοδο 2014-2019. Η έννοια της ταξικής ψήφου αναφέρεται σε εκείνο το τμήμα του εκλογικού σώματος του οποίου η ταξική θέση σχετίζεται σημαντικά με την εκλογική προτίμηση. Το εμπειρικό μέρος της μελέτης αρθρώνεται σε δύο άξονες: αντλώντας δεδομένα από το Ευρωβαρόμετρο, ο πρώτος άξονας εξε-

---

\* Ερευνητής Γ', Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ <gbithymiris@ekke.gr>

\*\* Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο <vivspir@gmail.com>

\*\*\* Επιστημονικός συνεργάτης, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ <klironomosnikolaos@gmail.com>

1. Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του υποέργου 'Αυτεπιστασία Παντείου' της Πράξης SoDaNet in Action (MIS 5023637). Η Πράξη υλοποιείται από τη σύμπραξη έξι πανεπιστημίων (Παν/μιο Αιγαίου, ΕΚΠΑ, Πάντειο Παν/μιο, Παν/μιο Θράκης, Παν/μιο Κρήτης, Παν/μιο Πελοποννήσου) και του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Χρηματοδότηση: Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 'Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία'. Τα τεκμήρια για την αναπαραγωγή ανάλυσης του άρθρου είναι διαθέσιμα στον σύνδεσμο: <https://doi.org/10.17903/FK2/ROUT20>.

τάζει τη σχέση ταξικής θέσης και εκλογικής προτίμησης στις Ευρωεκλογές του 2019. Στον δεύτερο άξονα το άρθρο εστιάζει στις εκλογικές επιδόσεις ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ σε επίπεδο δήμων Αττικής, αναλύοντας τη σχέση μεταξύ ψήφου και ανθρώπινης φτώχειας, ενός οιονεί δείκτη ταξικότητας στο χωρικό επίπεδο. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται επιβεβαιώνουν εν μέρει τη συμβατική σοφία περί της μεσοστρωματικής υπεροχής της ΝΔ έναντι του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2019, ενώ αναδεικνύουν την πολιτική σημασία της διάκρισης μεταξύ νέας και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης καθώς και τις συνέχειες-ασυνέχειες της εργατικής ψήφου.

### *Εισαγωγικά*

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ που απασχολεί την παρούσα έρευνα, για τη σχέση μεταξύ θέσης στην ταξική δομή και ψήφου, αντανακλά σε έναν βαθμό το κλίμα των μετεκλογικών αναλύσεων ως προς τα αίτια του αποτελέσματος των εθνικών εκλογών της 17ης Ιουλίου 2019. Αν στον διπλό εκλογικό σεισμό του 2012 οι δύο βασικές οργανωτικές αρχές του πολιτικού λόγου ήταν η κρίση και οι ευθύνες για τα μνημόνια, στην περίπτωση της πρόσφατης εκλογικής αναμέτρησης τις αντίστοιχες λειτουργίες επιτέλεσαν τα σημαίνοντα ‘μεσαία τάξη’ και ‘κανονικότητα’. Ύπ’ αυτήν την έννοια, οι δύο βασικοί πόλοι του κομματικού ανταγωνισμού συνετέλεσαν εκόντες άκοντες σε μία κρίσιμη μετατόπιση του δημόσιου διαλόγου: από τις οριζόντιες συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης που έλαβε πρωτίστως εθνικά χαρακτηριστικά (Lialiouti & Bithymitris 2014) στις κοινωνικά και ταξικά διαφοροποιημένες συνέπειες των πολιτικών μιας μετα-υφεσιακής συνθήκης. Προτού παρουσιάσουμε τη δομή του άρθρου, επιλέξαμε να σταχυολογήσουμε δηλώσεις των αρχηγών καθώς και κορυφαίων στελεχών της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ που αναφέρονται στη μεσαία τάξη, πλαισιώνοντας έτσι την ανάλυση που ακολουθεί.<sup>2</sup>

---

2. Η κεντρική θέση του όρου ‘μεσαία τάξη’ στο ερμηνευτικό ρεπερτόριο που υιοθέτησαν κόμματα και αναλυτές/τριες μετά τις εκλογές του 2019, όπως

Η δυσαρέσκεια της μεσαίας τάξης από τις πολιτικές της περιόδου 2015-2019 και κυρίως η επιλογή της υπερφορολόγησής της από τη συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, αποτελεί κοινή συνισταμένη των μετεκλογικών τοποθετήσεων τόσο του ΣΥΡΙΖΑ όσο και της ΝΔ. Η διαφοροποίηση επιχειρήθηκε αρχικώς πάνω στη νομιμοποιητική βάση αυτής της επιλογής: ηγετικά στελέχη του ΣΥΡΙΖΑ, ήδη πριν από τις εκλογές του 2019, παρουσίαζαν τη φορολογική επιβάρυνση των μεσαίων στρωμάτων ως ταξική επιλογή υπέρ των χαμηλότερων εισοδημάτων. Η δήλωση ‘είμαστε μία κυβέρνηση με ταξική μεροληψία υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων’ του τότε υπουργού Οικονομικών, Ε. Τσακαλώτου, σε εκδήλωση του ΣΥΡΙΖΑ τον Νοέμβριο του 2018 (Naftemporiki.gr 2018), αλλά και οι μετεκλογικές τοποθετήσεις του συγκεκριμένου στελέχους αποδίδουν εμφατικά μια πλαισίωση των πολιτικών λιτότητας που επιχειρεί να αντλήσει νομιμοποίηση στη βάση ενός οικονομικού προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων. Η πλαισίωση, ωστόσο, που υιοθέτησε ο Α. Τσίπρας μετά το αποτέλεσμα των εκλογών του 2019 αποφεύγει συστηματικά αναφορές που δηλώνουν ταξική προτίμηση. Στο ίδιο μήκος κύματος, το νέο πρόγραμμα του κόμματος για την επανεκκίνηση της οικονομίας μετατρέπει τη στήριξη της μεσαίας τάξης και κυρίως της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας σε στόχο πρώτης προτεραιότητας (Τερζής 2024). Οι διαδικτυακές εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της πανδημίας επιβεβαίωσαν αυτή τη στροφή με την έμφαση να μετατοπίζεται από τα εισοδηματικά στα επαγγελματικά χαρακτηριστικά της μεσαίας τάξης. Όπως δήλωσε ο Α. Τσίπρας στην πρώτη διαδικτυακή εκδήλωση της πλατφόρμας isygriza: ‘Το κίνημα της γραβάτας είχε ένα μέρος δίκιου. Είναι αλήθεια ότι πήραμε μέτρα που επιβάρυναν υπερβολικά τη μεσαία τάξη και κυρίως τους επιστήμονες ελεύθερους επαγγελματίες’ (Capital.gr 2020).

και η έμφαση στον ταξικό παράγοντα στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου δεν πρέπει να εκληφθούν ως υποτίμηση άλλων παραγόντων διαμόρφωσης του αποτελέσματος (όπως, για παράδειγμα, η Συμφωνία των Πρεσπών, οι οργανωτικές επιλογές της ηγεσίας του ΣΥΡΙΖΑ ή το διεθνές πολιτικό και οικονομικό κλίμα).

Η πρόθεση να προσδιοριστεί η μεσαία τάξη με εισοδηματικά ή άλλα κριτήρια επιπολάζει και στον λόγο της ΝΔ, η οποία αυτο-συστήθηκε στην προεκλογική της εκστρατεία ως ‘το κόμμα της μεσαίας τάξης’ (Σαμαρά 2019α). Στην τοποθέτησή του επί του προϋπολογισμού στην επιτροπή Οικονομικών της Βουλής ο Χ. Σταϊκούρας επιχείρησε μία (ακόμα) εισοδηματική οριοθέτηση της μεσαίας τάξης, που δημιούργησε περισσότερα ερωτήματα από όσα έλυσε (Γαλανόπουλος 2019). Σε ομιλία του στη Βουλή, τον Δεκέμβριο του 2019, ο αρχηγός της ΝΔ, Κ. Μητσοτάκης, παρενέβη ‘διορθωτικά’, αναδεικνύοντας πρωτίστως τους πολιτισμικούς όρους προσδιορισμού της μεσαίας τάξης (Σαμαρά 2019β):

Όταν μιλάω για μεσαία τάξη αναφέρομαι στα δυναμικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά και μόνο από το εισόδημά τους, αλλά και από την αντίληψη που έχουν για τη ζωή [...] Με άλλα λόγια, κύριοι του ΣΥΡΙΖΑ, για να χρησιμοποιήσω μια ενδυματολογική μεταφορά, μεσαία τάξη είναι όλοι αυτοί που συνήθως ντύνονται απλά, όμως ξέρουν και να φορούν γραβάτα εκεί που πρέπει.

Σε μια συνθήκη οικονομικής ανάκαμψης το πιθανότερο είναι η συζήτηση αυτή να επανέλθει, καθώς το ερώτημα για το ποιοι θα είναι οι κερδισμένοι της νέας φάσης του οικονομικού κύκλου θα τεθεί εκ νέου. Σε κάθε περίπτωση, οι σημερινοί συσχετισμοί στα δύο κόμματα φαίνεται να έχουν προεξοφλήσει ότι τα μεσαία εισοδήματα, τα επιστημονικά επαγγέλματα και η μικρο-μεσαία επιχειρηματικότητα όχι μόνο καθόρισαν το εκλογικό αποτέλεσμα του 2019, αλλά και θα κρίνουν τον νικητή της επόμενης αναμέτρησης. Υπ’ αυτήν την έννοια, η μεν ψήφος της εργατικής τάξης μοιάζει να θεωρείται παγιωμένη ή πολιτικά αδιάφορη, η δε ψήφος της μεσαίας τάξης εσωτερικά συνεκτική. Για να κρίνει κανείς τη βασιμότητα μιας τέτοιας διπλής υπόθεσης, θα πρέπει πρώτα να εξετάσει αν υφίσταται κάποια σχέση μεταξύ ταξικότητας και ψήφου.

Η παρούσα μελέτη διερευνά τη σχέση κοινωνικής τάξης και εκλογικής συμπεριφοράς σε δύο επίπεδα: στο μικρο-επίπεδο της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων και στο μακρο-επί-

πεδο της ανάλυσης εκλογικών δεδομένων σε επίπεδο δήμων. Πιο συγκεκριμένα, στην ενότητα που ακολουθεί παρουσιάζονται πρόσφατες μακρο-αναλύσεις της ταξικής διάρθρωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και αναλύσεις από διάφορες περιοχές των κοινωνικών επιστημών που πραγματεύονται όψεις της διαστρωμάτωσης, μεταξύ των οποίων και πολιτικές-εκλογικές.

Στην επόμενη ενότητα προτείνεται ένα σχήμα πέντε δομικών θέσεων για τη μελέτη του μικρο-μηχανισμού της διαστρωμάτωσης βάσει των διαθέσιμων δεδομένων των ερευνών του Ευρωβαρόμετρου (περίοδος 2014-2019). Αρχικά αποτυπώνουμε δύο κρίσιμες διαστάσεις της ταξικής τοποθέτησης: την ταξική ταυτότητα και την υλική αποστέρηση. Ακολούθως ο ερευνητικός φακός εστιάζει στη διαφοροποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων στη βάση της ταξικής τους θέσης εξετάζοντας τις κοινωνικο-ταξικές αναφορές της ψήφου ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ στις Ευρωεκλογές του Μαΐου του 2019.

Στην προτελευταία ενότητα η ανάλυση μετατοπίζεται στα δεδομένα των εθνικών και ευρωπαϊκών εκλογών στο επίπεδο των δήμων της Αττικής. Ειλέγοντας τη συσχέτιση μεταξύ μιας οιονεί ταξικής μεταβλητής (ανθρώπινη φτώχεια ανά δήμο) και των ποσοστών των δύο κομμάτων στις εκλογές από το 2014 μέχρι το 2019, διατυπώνεται μια συνολικότερη ερμηνεία για τη σχέση ταξικότητας και ψήφου. Το άρθρο κλείνει με ορισμένες καταληκτικές σκέψεις, σχετικά με τα όρια και τις δυνατότητες ταξικής ανάλυσης της εκλογικής συμπεριφοράς. Πέραν της συνεισφοράς που επιχειρείται σε θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλει έμπρακτα στην ενίσχυση της κουλτούρας διαμοιρασμού δεδομένων και μετα-δεδομένων, παραπέμποντας (μέσω του συνδέσμου <https://doi.org/10.17903/FK2/ROUT20>) τους αναγνώστες/αναγνώστριες στον Κατάλογο Δεδομένων Sodanet του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου είναι δυνατή η βήμα προς βήμα παρακολούθηση της κατασκευής των δεικτών και των πινακοποιημένων δεδομένων της μελέτης.

## *Η κοινωνική τάξη στην εμπειρικά προσανατολισμένη έρευνα: μεθοδολογικές παρατηρήσεις*

Παρότι η ακαδημαϊκή καριέρα της έννοιας της κοινωνικής τάξης έμοιαζε να φτάνει σε τέλμα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι πολιτικές εξελίξεις που συνόδευσαν την παγκόσμια κρίση του 2008 συνέβαλαν σε μια αλλαγή πορείας. Η ανάπτυξη της εμπειρικά προσανατολισμένης ταξικής ανάλυσης σε διαφορετικές περιοχές των κοινωνικών επιστημών εισέφερε τα τελευταία χρόνια τεκμηριωμένες προτάσεις απέναντι στα διαγγέλματα του 'θανάτου των τάξεων' (Pakulski & Waters 1996). Ο απόηχος αυτών των διανοητικών εξελίξεων έχει ως έναν βαθμό επηρεάσει και τον σκληρό πυρήνα της πολιτικής επιστήμης.

Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημα της απευθυγράμμισης [de-alignment process], σύμφωνα με το οποίο οι παραδοσιακοί δεσμοί μεταξύ μεγάλων ταξικών ομαδώσεων και κομμάτων έχουν πλέον αντικατασταθεί από νέες, πιο ρευστές και εφήμερες σχέσεις στη βάση θεμάτων πολιτικής, αξιών ή προσωπικών προτιμήσεων (Clark & Lipset 1991, Dalton 1996), παραμένει ισχυρό, κυρίως όμως όταν αντιπαραβάλλεται με παραδοσιακές ταξικές αναλύσεις. Αντιθέτως, όταν το θεωρητικό ερώτημα παύει να εξαντλείται στην εξέταση του δεσμού εργατικής τάξης-Αριστεράς και συνδυάζεται με σύνθετες εμπειρικές διερευνήσεις των ταξικών διαχωρισμών, η ερμηνευτική εμβέλεια της ταξικά προσανατολισμένης εκλογικής ανάλυσης αυξάνεται θεαματικά (Oesch 2008, Rydgren 2013).

Στην Ελλάδα η επιστημονική συζήτηση για την κοινωνική τάξη ήταν μέχρι πρόσφατα μάλλον αδύναμη σε σύγκριση με την εξέταση άλλων μηχανισμών αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία της κρίσης προέκυψαν σημαντικές επεξεργασίες που εστιάζουν είτε αυτοτελώς στην κοινωνική διαστρωμάτωση είτε στην αλληλεπίδραση ταξικού και πολιτικού.

Για παράδειγμα, το έργο του Σ. Σακελλαρόπουλου (2014) αποτελεί συμβολή στη συζήτηση για τον μετασχηματισμό της ταξικής διάρθρωσης στην Ελλάδα από το 1981 μέχρι και την

πρώτη πενταετία της ελληνικής κρίσης (2009-2014). Εκκινώντας από ένα μαρξιστικό αναλυτικό πλαίσιο ο Σακελλαρόπουλος διακρίνει μεταξύ αστικής τάξης, εργατικής τάξης και μικροαστικής τάξης, η οποία, ακολουθώντας την τυπολογία του Ν. Πουλαντζά (1981), διακρίνεται περαιτέρω σε παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη, ενώ τα αγροτικά στρώματα διακρίνονται σε πλούσια, μεσαία και φτωχά.

Μαρξιστικού προσανατολισμού είναι και η απόπειρα καταγραφής της ταξικής διάρθρωσης από τους Οικονομάκη και συνεργάτες (2015). Τηρώντας απόσταση από αυτό που θεωρούν παρείσφρηση βεμπεριανών κριτηρίων στην ανάλυση Σακελλαρόπουλου (δεξιότητες, εκπαίδευση), οι συγγραφείς αποτυπώνουν μια αρκετά διαφορετική εικόνα της ταξικής διάρθρωσης στην Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία τόσο το σύνολο των μεσαίων όσο και των εργατικών-λαϊκών τάξεων μειώνεται μέσα στην κρίση, ενώ αυξάνεται το στρώμα των ανέργων, που αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία.

Μία επεξεργασία της ταξικής διάρθρωσης που είναι πιο κοντά στη λογική Σακελλαρόπουλου επιχειρεί η Β. Αρανίτου (2018), αντλώντας επίσης από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού. Η συγγραφέας εντάσσει στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων που απασχολούν λιγότερους από 5 εργαζόμενους καθώς και τους αυτοαπασχολούμενους ειδικευμένους τεχνίτες, ενώ στη νέα μικροαστική τάξη εντάσσονται όλοι οι υπόλοιποι ελεύθεροι επαγγελματίες καθώς και οι μισθωτοί πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (Αρανίτου 2018: 182). Με βάση την ανάλυση της Αρανίτου, κατά την περίοδο 2009-2017 η παραδοσιακή μικροαστική τάξη συμπιέζεται, η νέα μικροαστική τάξη αυξάνεται ως ποσοστό στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, ενώ η εργατική τάξη παραμένει σχετικά σταθερή.

Παρότι χρήσιμες για την πολιτική ανάλυση, οι παραπάνω προσεγγίσεις δεν επαρκούν για την κατανόηση των μικρο-μηχανισμών διαμόρφωσης πρακτικών, στάσεων και αντιλήψεων. Άλλες μεθοδολογίες έρευνας εισφέρουν έναν καταλληλότερο εξοπλισμό για τη διερεύνηση της υποκειμενικότητας στις ταξικές σχέσεις.

Η σημασία της τάξης στο μικρο- και μεσο-επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών έχει εξετασθεί στο πλαίσιο έρευνας στην επαγγελματική κοινότητα της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος (Μπιθυμήτρης & Κουστένης 2021). Στην περιοχή της εκλογικής συμπεριφοράς, ο Π. Κουστένης έχει επισημάνει τις κοινωνικο-οικονομικές διαφοροποιήσεις της ψήφου στο λεκανοπέδιο, τόσο κατά τον διπλό εκλογικό σεισμό του 2012 όσο και στις εκλογές του 2015, δείχνοντας πειστικά πώς η κοινωνική διαφοροποίηση της ψήφου αναδύεται ως η κυριότερη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού (Κουστένης 2014, 2019).

Αναλύοντας έρευνες της Public Issue ο Γ. Μαυρή (2015) σχολιάζει σε άρθρο του στον Τύπο τη διεύρυνση της εκλογικής επιρροής του ΣΥΡΙΖΑ την τριετία 2012-2015 σε μικρομεσαία στρώματα σε αστικά κέντρα αλλά και στην περιφέρεια. Κατά τον Μαυρή, η κοινωνική βάση του ΣΥΡΙΖΑ του 2015 συνεχίζει να απαρτίζεται κυρίως από μισθωτούς του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, ανέργους και γενικά τα λαϊκότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που συνδέεται με τα ταξικά χαρακτηριστικά της πόλωσης μνημονιακών και αντιμνημονιακών πολιτικών δυνάμεων (Μαυρή 2015).

Το επιχείρημα περί επιστροφής της ταξικής ψήφου βρίσκουμε και στη μελέτη του Χ. Βερναρδάκη (2012) ο οποίος αξιοποιεί δημοσκοπικά δεδομένα της VPRC με ειδική αναφορά στην ψήφο κατά επάγγελμα στις εκλογές του Μαΐου 2012. Στο ίδιο άρθρο, η σημασία της κοινωνικής τάξης για την εκλογική συμπεριφορά μελετάται και μέσα από την ανάλυση της ψήφου με βάση το κοινωνικο-επαγγελματικό προφίλ των αστικών κέντρων της χώρας, όπου όμως δεν είναι σαφή τα κριτήρια της χαρτογράφησης των διακριτών κοινωνικο-επαγγελματικών τύπων. Επιπλέον, λείπει η επαρκής τεκμηρίωση της ταυτότητας των ερευνών, καθώς και ένα θεωρητικό σκεπτικό της αντιστοίχισης τάξης-επαγγέλματος.

Έμφαση στον κοινωνικοοικονομικό παράγοντα έχει δοθεί από μελέτες της ψήφου που εστιάζουν σε γεωγραφικές ανισότητες σε περιφερειακό επίπεδο. Σύμφωνα με τους Artelaris &

Tsirbas (2018), πλέον της ιστορικής απήχησης της Αριστεράς-Κεντροαριστεράς, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες όπως η ανεργία, τα ποσοστά φτώχειας και οι απώλειες στις τραπεζικές καταθέσεις ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος του 2015 σε επίπεδο περιφέρειας. Ωστόσο, η μελέτη εκλογικής συμπεριφοράς των Walter et al. (2018) σχετικοποιεί σημαντικά την ερμηνευτική ισχύ κοινωνικο-δημογραφικών παραγόντων στο δημοψήφισμα και στοιχειοθετεί τη σημασία άλλων μεταβλητών, όπως οι προσδοκίες των ψηφοφόρων, η θεματική ψήφος και η ιδεολογία.

Στην έρευνά τους για τις πηγές της λεγόμενης λαϊκιστικής ψήφου στην Ελλάδα, οι Tsatsanis et al. (2018) δείχνουν ότι, ενώ το εισόδημα και η εκπαίδευση σχετίζονται με στατιστικά σημαντικό (και αρνητικό) τρόπο με τον λαϊκισμό στην πολιτική συμπεριφορά, δεν συμβαίνει το ίδιο με το επάγγελμα. Τέλος, σημαντικές είναι οι συμβολές που εξετάζουν την κοινωνική βάση της ακροδεξιάς ψήφου (Γεωργιάδου 2015, Γεωργιάδου & Καφέ 2018, Ellinas 2014).

Η πραγμάτευση των υποκειμενικών όρων συγκρότησης της τάξης δεν εξαντλείται μόνο σε εμπειρικά προσανατολισμένα παραδείγματα. Υψηλής γνωστικής αξίας είναι η μελέτη των μεσαιώνων στρωμάτων και της ιστορίας τους στην Ελλάδα από τον Π. Παναγιωτόπουλο (2021). Η επεξηγηματική εμβέλεια του θεωρητικού μοντέλου που προτείνει είναι μεγάλη και μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά σε σχέση με πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις διαστρωμάτωσης. Θεωρητική είναι επίσης η ματιά του Θ. Αλεξίου (2009) στις κοινωνικές τάξεις, ο οποίος στοχάζεται τη σχέση ταξικής δομής, ανισότητας και συνθηκών ζωής υπό ένα αυστηρά μαρξιστικό πρίσμα.

Συνοψίζοντας, παρότι οι διάφορες διαστάσεις της θέσης των ατόμων στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας έχουν απασχολήσει τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα της κρίσης, η αναλυτική χρήση ενός δομημένου ταξικού σχήματος απουσιάζει. Υπό το πρίσμα που υιοθετείται εδώ η θέση στην ταξική ιεραρχία είναι δηλωτική του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι συνδέονται με πόρους που δίνουν περισσότε-

ρες επιλογές στη ζωή τους. Κατά συνέπεια, η παρούσα χρήση των εννοιών κοινωνική τάξη και διαστρωμάτωση δεν φιλοδοξεί να προτείνει τη βέλτιστη οροθέτηση. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι με το σώμα των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας και ελλείψει ερευνών πάνελ και γενικότερα εκλογικών ερευνών με ικανοποιητική κοινωνικοεπαγγελματική πληροφορία, το παρόν εγχείρημα βελτιώνει την κατανόηση της ταξικής διαστρωμάτωσης ως παράγοντα εκλογικής συμπεριφοράς. Στην ενότητα που ακολουθεί εξετάζεται η σχέση τάξης και εκλογικής προτίμησης, με αναφορά στα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου του Ιουνίου 2019. Επιπλέον, παρουσιάζονται χρονοσειρές δεικτών κοινωνικο-οικονομικής μορφολογίας με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της ίδιας της διαστρωμάτωσης, ως μηχανισμού που κατανέμει άνισα κοινωνικούς κινδύνους, αλλά και δυνατότητες.

### *Ταξικές θέσεις και εκλογική συμπεριφορά: στοιχεία από τις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου*

Η εποχή που οι κοινωνικοί επιστήμονες εξέταζαν το μικρο- και το μακρο-επίπεδο ως αμοιβαία αποκλειόμενες οντότητες μοιάζει να έχει παρέλθει (Crompton 2008). Η συζήτηση, ωστόσο, για το ποιο μείγμα μακρο- και μικρο-ανάλυσης της τάξης προσήκει στη συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών είναι προφανώς ανοικτή. Σημείο αφετηρίας αποτελεί το ίδιο το ερώτημα με το οποίο αναμετράται ένα ερευνητικό σχέδιο. Εδώ μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο ένας μηχανισμός που κατανέμει άνισα ευκαιρίες ζωής παρεμβαίνει στη διαμόρφωση του κομματικού ανταγωνισμού. Επομένως, το ερώτημά μας δεν είναι ποια κοινωνική τάξη έφερε το Α ή το Β κόμμα στην εξουσία, αλλά ποια θέση εντός της ταξικής δομής σχετίζεται πιο ισχυρά με την υποστήριξη για το κόμμα Α, ποια θέση για το κόμμα Β κ.ο.κ. Υπ' αυτήν την έννοια, η ανάλυση που ακολουθεί δεν εγκαθιδρύει σχέσεις υποχρεωτικότητας ή αποκλειστικότητας μεταξύ κομματικής προτίμησης και ταξικής θέσης. Αντιθέτως, αναγνωρίζουμε ότι η μελέτη των

δυνατοτήτων που απορρέουν από τη δομή των ταξικών σχέσεων δεν εξαντλεί την πολυπλοκότητα των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων, παρότι συμβάλλει καίρια στην κατανόησή τους.

Τα δεδομένα προέρχονται από τις έρευνες Ιουνίου και Δεκεμβρίου του Ευρωβαρόμετρου για το διάστημα 2014-2019 (συνολικά 12 έρευνες). Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνουμε μια σχετική ομοιογένεια στα δείγματα, ελέγχοντας τυχόν διαφοροποιήσεις που μπορεί να οφείλονται στον παράγοντα εποχικότητα.<sup>3</sup> Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο κατασκευάστηκε η μεταβλητή της ταξικής θέσης, υιοθετώντας το ταξικό σχήμα των πέντε δομικών θέσεων που αποτελεί παραλλαγή των σχημάτων Αρανίτου-Σακελλαρόπουλου. Στο δεύτερο στάδιο ελέγχθηκε για κάθε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου ξεχωριστά η σχέση της νέας μεταβλητής με δύο κρίσιμα συστατικά του τρόπου με τον οποίο βιώνουν τα άτομα τις ταξικές τους θέσεις: την ταξική ταυτότητα και την υλική αποστέρηση. Η διαφοροποίηση των απαντήσεων ανά ταξική θέση αποτυπώνεται στο άρθρο διαγραμματικά με τη μορφή χρονοσειρών. Στο τρίτο στάδιο ο ερευνητικός φακός εστιάζει στη μετεκλογική έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (Eurobarometer 91.5, 2019) συσχετίζοντας ταξική θέση και ψήφο στις Ευρωεκλογές.

Αναλυτικότερα, για το διάστημα 2014-2019 σε όλες τις έρευνες περιλαμβάνονται ερωτήσεις για το τρέχον επάγγελμα του ερωτώμενου (ή το τελευταίο που άσκησε, σε περίπτωση ανεργίας) και για το επίπεδο εκπαίδευσης (με βάση την ηλικία ολοκλήρωσης σπουδών). Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται αναλυτικά η νέα μεταβλητή ταξικής θέσης που κατασκευάστηκε ως συνδυασμός των εν λόγω μεταβλητών.

---

3. Για παράδειγμα, αν η ανάλυση εστίαζε στους αγρότες, θα έπρεπε να λάβει υπόψη ότι τον Δεκέμβριο το υποσύνολο των αγροτών εμφανίζεται μεγαλύτερο σε σχέση με το αντίστοιχο του Ιουνίου, κάτι που πιθανότατα σχετίζεται με το γεγονός ότι ο Δεκέμβριος είναι ο μήνας με τις συγκριτικά λιγότερες αγροτικές εργασίες. Το αντίστροφο μοτίβο εμφανίζει η νέα μικροαστική τάξη, της οποίας το ποσοστό στο σύνολο της ταξικής δομής είναι πάντοτε μεγαλύτερο τον Ιούνιο σε σχέση με τον Δεκέμβριο. Στις υπόλοιπες ταξικές θέσεις δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο μοτίβο εποχικότητας στις απαντήσεις.

Πίνακας 1. Μεταβλητή ταξικής θέσης

Νέα μεταβλητή: Ταξική θέση	Ποιο είναι τώρα το επάγγελμά σας, δηλαδή με τι ασχολείστε; (d15a);	Εάν άνεργος/η στην d15a: Ποια ήταν η τελευταία σας επαγγελματική δραστηριότητα (d15b);	Πόσων ετών ήσασταν όταν ολοκληρώσατε τις σπουδές σας (d8r2);
Αστική τάξη	Επιχειρηματίας, ιδιοκτήτης (ολόκληρης εταιρείας ή συνέταιρος)	Επιχειρηματίας, ιδιοκτήτης (ολόκληρης εταιρείας ή συνέταιρος)	Όλοι/όλες
Νέα μικροαστική τάξη	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Επαγγελματίας</li> <li>• Μισθωτός επαγγελματίας</li> <li>• Γενική διοίκηση, διευθυντής ή υψηλά διευθυντικά στελέχη</li> <li>• Μεσαία βαθμίδα διοίκησης, άλλη διοίκηση</li> <li>• Υπάλληλος, κυρίως δουλειά γραφείου αλλά σε υπηρεσία</li> <li>• Υπάλληλος, δουλειά όχι γραφείου</li> <li>• Επόπτες</li> <li>• Ειδικευμένοι εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> <li>• Άλλοι (ανειδίκευτοι) εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Επαγγελματίας</li> <li>• Μισθωτός επαγγελματίας</li> <li>• Γενική διοίκηση, διευθυντής ή υψηλά διευθυντικά στελέχη</li> <li>• Μεσαία βαθμίδα διοίκησης, άλλη διοίκηση</li> <li>• Υπάλληλος, κυρίως δουλειά γραφείου αλλά σε υπηρεσία</li> <li>• Υπάλληλος, δουλειά όχι γραφείου</li> <li>• Επόπτες</li> <li>• Ειδικευμένοι εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> <li>• Άλλοι (ανειδίκευτοι) εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> </ul>	Όσοι/όσες απάντησαν '20 ετών και άνω'

Παραδοσιακή μικροαστική τάξη	Ιδιοκτήτης καταστήματος, τεχνίτης, άλλος ελεύθερος επαγγελματίας, έμπορος	Ιδιοκτήτης καταστήματος, τεχνίτης, άλλος ελεύθερος επαγγελματίας, έμπορος	Όλοι/όλες
Εργατική τάξη	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Υπάλληλος, κυρίως δουλειά γραφείου αλλά σε υπηρεσία</li> <li>• Υπάλληλος, δουλειά όχι γραφείου</li> <li>• Επόπτες</li> <li>• Ειδικευμένοι εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> <li>• Άλλοι (ανειδίκευτοι) εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Υπάλληλος, κυρίως δουλειά γραφείου αλλά σε υπηρεσία</li> <li>• Υπάλληλος, δουλειά όχι γραφείου</li> <li>• Επόπτες</li> <li>• Ειδικευμένοι εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> <li>• Άλλοι (ανειδίκευτοι) εργάτες που ασχολούνται με χειρωνακτική εργασία</li> </ul>	Όσοι/όσες απάντησαν 'μέχρι 19 ετών' και όσοι/όσες απάντησαν 'χωρίς πλήρη φοίτηση'
Αγροτικά στρώματα	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Αγρότης</li> <li>• Ψάρας</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Αγρότης</li> <li>• Ψάρας</li> </ul>	Όλοι/όλες

Μία σημαντική διαφορά της παραπάνω τυπολογίας σε σχέση με τα σχήματα των Αρανίτου και Σακελλαρόπουλου έγκειται στο ότι εδώ οι άνεργοι εντάσσονται στην ταξική δομή με βάση την τελευταία επαγγελματική δραστηριότητα που είχαν. Αντίθετα, δεν διαθέτουμε πληροφορία για το μέγεθος της επιχείρησης ή του κλήρου, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η διάκριση σε μικρούς και μεγάλους εργοδότες ή σε φτωχούς και πλούσιους αγρότες.

Όπως γίνεται αντιληπτό, στο ταξικό σχήμα που υιοθετείται δεν εντάσσονται συνταξιούχοι, υπεύθυνοι/ες για τη φροντίδα

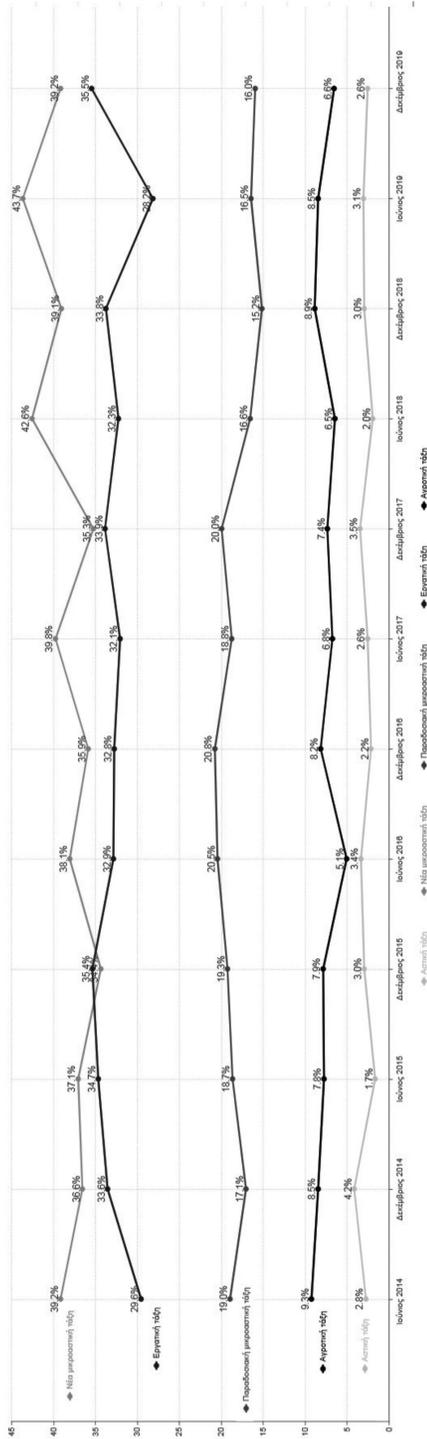
του σπιτιού, μαθητές/τριες, φοιτητές/τριες και άτομα που δεν έχουν εργασθεί ποτέ. Τούτο δεν σημαίνει ότι η ταξική δομή έχει αποτελέσματα μόνο πάνω στις ευκαιρίες ζωής του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ελλείψει, όμως, πληροφορίας σε επίπεδο νοικοκυριού (π.χ. για την κύρια πηγή εισοδήματος) εστιάζουμε στο κομμάτι του πληθυσμού που δύναται να ενταχθεί με σχετική συνέπεια σε ένα μοντέλο ταξικής δομής. Πιο συγκεκριμένα, οι διαφορές που εμφανίζουν οι πέντε ταξικές θέσεις μεταξύ τους επιτρέπουν ορισμένες υποθέσεις για την ταξική διάρθρωση στο δεύτερο μισό της δεκαετίας της κρίσης και, κυρίως, συμβάλλουν στην κατανόηση της εκλογικής συμπεριφοράς ανθρώπων που καταλαμβάνουν τις ίδιες θέσεις στην ταξική δομή.

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 1, η εικόνα ως προς την ταξική διάρθρωση είναι σχετικά σταθερή με τη νέα μικροαστική τάξη να συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά και την εργατική τάξη να ακολουθεί. Λόγω των μικρών συχνοτήτων στην κατηγορία της αστικής τάξης (επιχειρηματίες, ιδιοκτήτες επιχειρήσεων ή μέτοχοι), στα υπόλοιπα γραφήματα που παραθέτουμε έχουμε κρατήσει μόνο τις τέσσερις από τις πέντε κατηγορίες (νέα μικροαστική, παραδοσιακή μικροαστική, εργατική τάξη και αγρότες).

Σε επόμενο στάδιο εξετάστηκε η αυτοτοποθέτηση σε μία κοινωνική τάξη (ταξική ταυτότητα), η οποία διερευνάται συστηματικά από το Ευρωβαρόμετρο με την ερώτηση ‘Θεωρείτε ότι εσείς και το νοικοκυριό σας ανήκετε...;’, με τις εξής επιλογές ως απάντηση: ‘Στην εργατική τάξη της κοινωνίας’, ‘Στην κατώτερη μεσαία τάξη της κοινωνίας’, ‘Στη μεσαία τάξη της κοινωνίας’, ‘Στην ανώτερη μεσαία τάξη της κοινωνίας’, ‘Στην υψηλότερη τάξη της κοινωνίας’. Επίσης, επιλέχθηκε ως δείκτης υλικής αποστέρησης η ερώτηση: ‘Στη διάρκεια των τελευταίων δώδεκα μηνών θα λέγατε ότι είχατε δυσκολίες να πληρώσετε τους λογαριασμούς σας στο τέλος του μήνα...;’, στην οποία αντιστοιχούν οι επιλογές: ‘Τις περισσότερες φορές’, ‘Κατά καιρούς’, ‘Σχεδόν ποτέ/Ποτέ’.<sup>4</sup>

4. Παρότι η αδυναμία πληρωμής λογαριασμών δεν συνιστά τον μοναδικό δείκτη υλικής αποστέρησης, αποτελεί ωστόσο μία από τις βασικές συνιστώ-

Γράφημα 1. Ταξική διάθρωση (5 ταξικές κατηγορίες)



Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 81.4, 82.4, 83.4, 84.4, 85.3, 86.3, 87.4, 88.4, 89.3, 90.4, 91.5, 92.4.

Η διακύμανση της ταξικής ταυτότητας (Γράφημα 2) δίνει την εξής εικόνα: το ποσοστό των ατόμων που θεωρούν ότι ανήκουν στην εργατική τάξη ακολουθεί σημαντικά πτωτική πορεία, ενώ το αντίστροφο παρατηρείται για την αυτοτοποθέτηση στην κατώτερη μεσαία και στη μεσαία τάξη (τα ποσοστά της ανώτερης μεσαίας και της ανώτερης τάξης είναι πολύ χαμηλά). Μεταβαίνοντας στο εσωτερικό κάθε ταξικής θέσης, η πιο εντυπωσιακή μετατόπιση ταξικής ταυτότητας παρατηρείται μεταξύ των εργατών/τριών του δείγματος (Γράφημα 3): η ταυτότητα της εργατικής τάξης ‘εξασθενεί’, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό του 2017 και εξής, ενώ αντιστρόφως ανάλογη είναι η ταυτότητα μεσαίας τάξης μεταξύ εργατών/τριών η οποία, μάλιστα, στην έρευνα του Ιουνίου-Ιουλίου 2019 γίνεται πλειοψηφική στο εσωτερικό της συγκεκριμένης ταξικής θέσης. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η ορατότητα της εργατικής ταυτότητας υποχωρεί, καθώς η οικονομία επιστρέφει σε ρυθμούς ανάπτυξης (το 2017 το ΑΕΠ της χώρας αποκτά και πάλι θετικό πρόσημο), χωρίς όμως αυτό να αποκλείει την αυτοτελή επενέργεια του Πολιτικού στις ταυτοτικές διεργασίες.

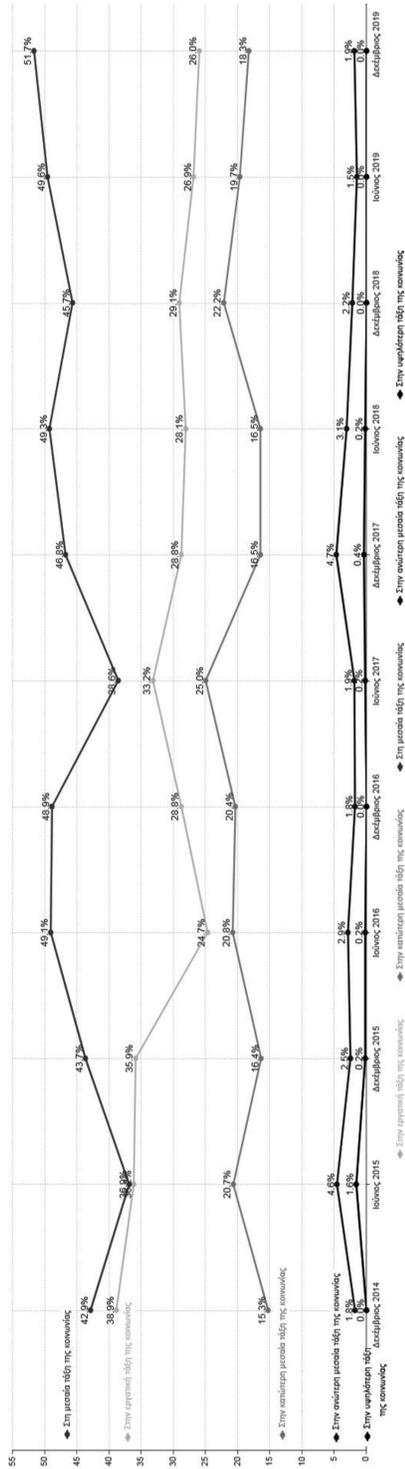
Στο Γράφημα 4 αποτυπώνεται η σχέση μεταξύ ταξικής θέσης και υλικής αποστέρησης. Ο Ιούνιος του 2017 φαίνεται να αποτελεί και εδώ σημείο καμπής, καθώς το ποσοστό όσων δηλώνουν ότι τις περισσότερες φορές είχαν δυσκολίες στην πληρωμή λογαριασμών τον τελευταίο χρόνο εμφανίζεται αισθητά μειωμένο στις αμέσως επόμενες έρευνες. Η πιο σημαντική, όμως, διακύμανση εντοπίζεται στην εργατική τάξη, όπου η βελτίωση του σχετικού δείκτη είναι πιο έντονη. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, ότι τα ποσοστά υλικής αποστέρησης στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη κυμαίνονται μεταξύ των ποσοστών αποστέρησης της εργατικής και των ποσοστών αποστέρησης της νέας μικροαστικής τάξης. Σε κάθε περίπτωση, καθίσταται σαφές ότι, παρά τις μεταβολές στις οποίες υπόκεινται τα αισθήματα τα-

---

σεσ του τυπικού δείκτη υλικής αποστέρησης που υιοθέτησε η Ε.Ε. το 2009 (Marlier 2018), ενώ περιλαμβάνεται ανελλιπώς στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου σε όλη την υπό εξέταση περίοδο.

### Γράφημα 2. Ταξική ταυτότητα

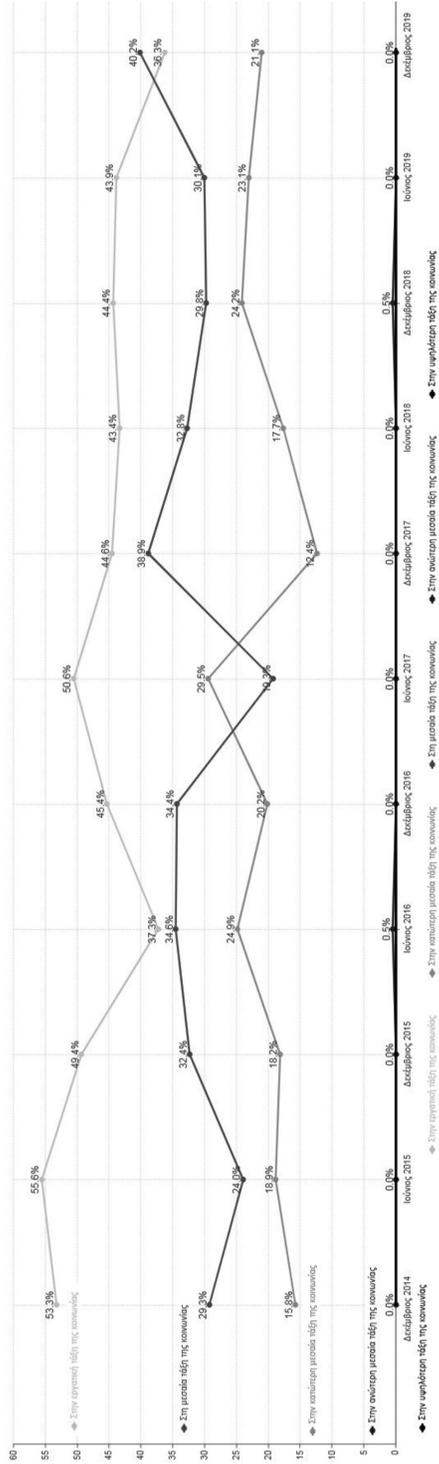
Θεωρείστε ότι εσείς και το νοικοκυριό σας ανήκετε...:



Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 81.4, 82.4, 83.4, 84.4, 85.3, 86.3, 87.4, 88.4, 89.3, 90.4, 91.5, 92.4.

### Γράφημα 3. Ταξική ταυτότητα στην εργατική τάξη

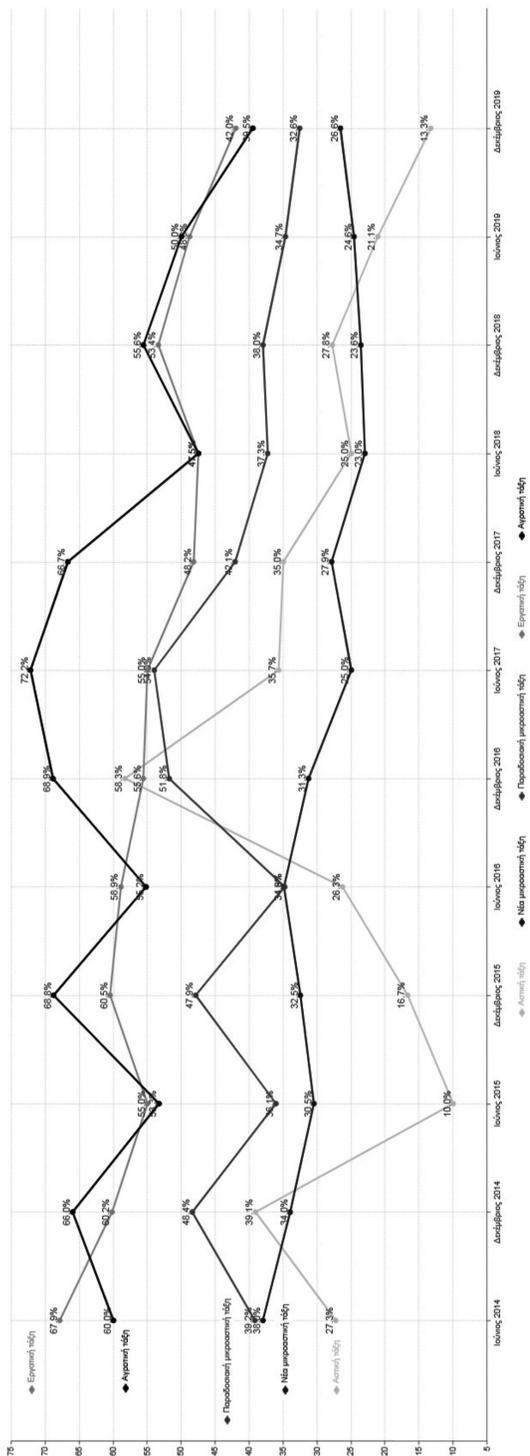
Θεωρείτε ότι εσείς και το νοικοκυριό σας ανήκετε....:



Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 81.4, 82.4, 83.4, 84.4, 85.3, 86.3, 87.4, 88.4, 89.3, 90.4, 91.5, 92.4.

Γράφημα 4. Αδυναμία ανταπόκρισης σε λογαριασμούς το τελευταίο 12μηνο

Στη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, θα λέγατε ότι έχετε δυσκολίες να πληρώσετε τους λογαριασμούς σας στα τέλη του μήνα. Τις περισσότερες φορές



Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 81.4, 82.4, 83.4, 84.4, 85.3, 86.3, 87.4, 88.4, 89.3, 90.4, 91.5, 92.4.

ξικού ανήκειν και αποστέρησης, η διαφοροποίηση με βάση τη θέση των ατόμων στην ταξική δομή εξακολουθεί να είναι ισχυρή σε όλη την υπό εξέταση περίοδο. Σε συμφωνία με τις περισσότερες μελέτες κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα της κρίσης παρατηρούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο βιώθηκε η κοινωνική τάξη συνδέεται με βαθιές διαιρέσεις του κοινωνικού σώματος, παρά την ισχυρή και ως έναν βαθμό οριζόντια επένεργεια της οικονομικής ύφεσης στα εισοδήματα και γενικότερα στις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων.

Η επόμενη υπόθεση που ελέγχουμε είναι αν παρατηρείται διαφοροποίηση εκλογικής συμπεριφοράς μεταξύ των διαφορετικών ταξικών θέσεων. Στον Πίνακα 2 παρατίθενται τα ποσοστά των απαντήσεων στην ερώτηση ‘Ποιο κόμμα ψηφίσατε στις πρόσφατες Ευρωπαϊκές εκλογές; (σ.σ. Μάιος 2019)’ με βάση τη μεταβλητή της ταξικής θέσης. Στις δύο τελευταίες στήλες του πίνακα παρατίθεται και το ποσοστό κάθε κόμματος στο σύνολο του οικονομικά ενεργού και μη οικονομικά ενεργού πληθυσμού [ΟΕΠ] του δείγματος.

Μία πρώτη γενική παρατήρηση που προκύπτει από τη σύγκριση των δύο στηλών είναι ότι το ποσοστό της ΝΔ είναι σημαντικά υψηλότερο στο σύνολο του δείγματος το οποίο περιλαμβάνει και τον μη οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Αυτό το εύρημα συμφωνεί με την εικόνα που έδωσε το κοινό exit poll των Ευρωεκλογών για την προτίμηση των συνταξιούχων και των νοικοκυρών (Metron Analysis 2019).

Επικεντρώνοντας στον πληθυσμό που δύναται να τοποθετηθεί σε μία εκ των πέντε ταξικών θέσεων η ΝΔ συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των ερωτώμενων που τοποθετούνται στην αστική τάξη, τη νέα μικροαστική τάξη και τους αγρότες. Στην παραδοσιακή μικροαστική και στην εργατική τάξη το υψηλότερο ποσοστό συγκεντρώνει η ψήφος στον ΣΥΡΙΖΑ. Επισημαίνεται ότι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη απαρτίζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτοαπασχολούμενους σε τεχνικά επαγγέλματα οι οποίοι κοινωνικά και πολιτισμικά είναι πολύ κοντά στην εργατική τάξη, γεγονός που φωτίζεται και από την εξέταση της ταξικής τους ταυτότητας (την οποία παραλείπου-

Πίνακας 2. Ψήφος στις ευρωεκλογές  
(Μάιος 2019) και ταξική θέση

Ευρωεκλογές 2019 Κόμμα που ψηφίσατε...	Ταξικές θέσεις					% στο σύνολο του ΟΕΠ N=353	% στο σύνολο του δείγματος N=626
	Αστική τάξη N=9	Νέα μικροαστική τάξη N=158	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη N=56	Εργατική τάξη N=100	Αγροτική τάξη N=30		
	%	%	%	%	%	%	%
ΝΔ	44,4	36,1	23,2	31,0	30,0	32,3	37,4
ΣΥΡΙΖΑ	22,2	27,8	37,5	33,0	23,3	30,3	28,4
ΚΙΝΑΛ	11,1	8,9	10,7	7,0		7,9	10,2
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	-	5,1	10,7	5,0	10,0	6,2	3,8
ΚΚΕ	-	9,5	5,4	9,0	16,7	9,1	8,0
ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΩΩΝ	-	1,3	1,8	1,0	3,3	1,4	1,1
ΑΝΕΛ	11,1	-	-	-	-	0,3	0,2
ΛΑΟΣ	-	0,6	-	-	-	0,3	0,3
ΠΟΤΑΜΙ	-	-	1,8	1,0		0,6	0,5
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΥΣΗ	-	3,2	1,8	3,0	-	2,5	2,6
ΠΛΕΥΣΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	11,1	1,9	-	1,0	-	1,4	1,1
ΜΕΡΑ 25	-	4,4	3,6	6,0	6,7	4,8	3,8
ΟΙΚΟΛΟΓΟΙ ΠΡΑΣΙΝΟΙ	-	0,6	1,8	1,0		0,8	1,0
ΆΛΛΟ	-	0,6	1,8	2,0	10,0	2,0	1,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$p$ -value = 0,006

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 91.5.

με για λόγους οικονομίας χώρου). Εδώ ενδεχομένως κρύβεται ένας σημαντικός παράγοντας ανθεκτικότητας της εκλογικής επιρροής του ΣΥΡΙΖΑ ταυτόχρονα ταυτοτικός και κοινωνικός.

Παρόλα αυτά, η ταξικότητα της ψήφου δεν πρέπει να εξαντλείται στη διερεύνηση της συμπεριφοράς της εργατικής τάξης. Η απήχηση που παρατηρούμε να έχει ο ΣΥΡΙΖΑ μεταξύ εργατών/τριών και κυρίως στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, δηλαδή σε ένα οιονεί μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων, παραπέμπει σε αντιθέσεις και διχοτομήσεις εντός της μικροαστικής τάξης. Μία χρήσιμη και θεωρητικά στέρεα διάκριση μεταξύ παλαιάς και νέας μικροαστικής τάξης (η πρώτη ευδοκιμούσα στη βιομηχανική, η δεύτερη στη μετα-βιομηχανική εποχή) προσφέρει το πρόσφατο έργο του Andreas Reckwitz (2021). Ως προς την πολιτική κουλτούρα, ο Reckwitz επισημαίνει αφενός τον αντιελιτισμό (ή/και αντι-πλουραλισμό) της παλαιάς μικροαστικής τάξης, ο οποίος προμοδοτεί κόμματα που εκφράζουν ένα αίσθημα πολιτικής και πολιτισμικής μνησικακίας, και αφετέρου τον ιδιομορφισμό [particularism] του πρεκαριάτου, δηλαδή του διάδοχου της βιομηχανικής εργατικής τάξης, ο οποίος πάντα κατά τον Reckwitz, καθιστά ελκυστικές τόσο τις νεο-κομμουνιστικές όσο και τις ακροδεξιές πολιτικές επιλογές.

Οι ενδείξεις συμπίεσης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, ήδη πριν από τη συγκυβέρνηση του 2015, θα μπορούσαν ενδεχομένως να διαβαστούν και υπ' αυτό το πρίσμα, δηλαδή ως προσπάθεια ανάταξης της χαμένης ενότητας μιας μεσαίας τάξης που βρίσκεται σε αποδρομή. Όπως προσφυώς παρατηρεί ο Π. Παναγιωτόπουλος, 'και οι Αγανακτισμένοι και οι κυβερνήσεις ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ και η κοινωνική πλειοψηφία της κυβέρνησης Μητσοτάκη μπόρεσαν να συγκροτηθούν και να καταστούν σημαντικά ιστορικά γεγονότα επειδή υπήρξαν και τα τρία ισάριθμοι και ασύγχρονοι πόλοι έλξης δυνάμεων που ανασυγκροτούσαν—έστω περιστασιακά—μια κάποια ενότητα της μεσαίας τάξης' (Παναγιωτόπουλος 2021: 344).

Με βάση τον Πίνακα 2 η ΝΔ συνιστά πόλο έλξης για άτομα που τοποθετούνται στην αστική και τη νέα μικροαστική τάξη. Ειδικά η επικράτησή της στη νέα μικροαστική τάξη είναι κομ-

βικής σημασίας για ένα νέο πολιτικό εγχείρημα ανασυγκρότησης της μεσαίας τάξης σε μια συνθήκη επανόδου στην κανονικότητα (όπως και αν αυτή ορισθεί). Εξάλλου, όπως είδαμε εισαγωγικά, το κυβερνών κόμμα ανέλαβε διά του αρχηγού του να οροθετήσει την έννοια της μεσαίας τάξης αναδεικνύοντας το πολιτισμικό κεφάλαιο ως ειδοποιό της γνώρισμα.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι στο συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε ό,τι αφορά τη σχέση ψήφου και ταξικής δομής, αλλά όχι σε ό,τι αφορά άλλες σημαντικές κοινωνικο-δημογραφικές κατηγορίες. Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη το σύνολο του δείγματος, η ψήφος φαίνεται να διαφοροποιείται σε σχέση με την ηλικία, αλλά όχι σε σχέση με τα υπόλοιπα. Σε κάθε περίπτωση, η παρούσα ανάλυση τεκμηριώνει ότι υπάρχει σχέση μεταξύ θέσης των ατόμων στην ταξική δομή και ψήφου, χωρίς όμως να αποφαίνεται για τον βαθμό στον οποίο διαμεσολαβείται αυτή η σχέση από ιδεολογικούς ή άλλους παράγοντες.

Συνοψίζοντας, η ανάλυση των δεδομένων του Ευρωβαρόμετρου δείχνει πως, παρότι η ταξική διάρθρωση χαρακτηρίζεται από σχετική συνέχεια, οι ταξικές ταυτότητες μεταβάλλονται σημαντικά. Καθώς υποχωρεί η οικονομική ύφεση, η εργατική ταυτότητα γίνεται λιγότερο ευδιάκριτη υπό διττή έννοια: αφενός εξασθενεί η αυτοτοποθέτηση στην εργατική τάξη (ειδικά μεταξύ εργατών/τριών), αφετέρου υποχωρεί ένας βασικός δείκτης υλικής αποστέρησης (αδυναμία πληρωμής λογαριασμών) και μάλιστα στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (παρότι η αποστέρηση παραμένει συγκριτικά ισχυρότερη σε εργάτες/τριες και κυρίως σε αγρότες).

Τέλος, με βάση το Ευρωβαρόμετρο που διερευνά την ψήφο στις ευρωεκλογές του 2019, η ΝΔ πετυχαίνει τα καλύτερα ποσοστά της στην αστική και νέα μικροαστική τάξη, με ικανοποιητική όμως παρουσία και στην εργατική. Ο ΣΥΡΙΖΑ, αντιθέτως, πετυχαίνει τα υψηλότερα ποσοστά του μεταξύ των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων και της εργατικής τάξης. Η μονομερής, ωστόσο, μετεκλογική εστίαση των στελεχών του στις απώλειες του κόμματος στη μεσαία τάξη αποκρύπτει έναν

μεγαλύτερο κίνδυνο για την εκλογική του επιρροή: αυτόν της αποξένωσης από μια εργατική τάξη που κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας αποσυλλογικοποιείται ταχέως.

Προτού περάσουμε στην επόμενη ενότητα, είναι απαραίτητο ένα τελευταίο μεθοδολογικό σχόλιο. Αν οι Ευρωεκλογές της 26ης Μαΐου 2019 στην Ελλάδα διέθεταν όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά εκλογών δεύτερης τάξης, τότε η ανάλυση θα προσαρμοζόταν αναλόγως, χωρίς ενδεχομένως να καθίσταται εφικτή η σύνδεση με τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 7ης Ιουλίου. Ωστόσο, οι Ευρωεκλογές του Μαΐου πραγματοποιήθηκαν στο τέλος του εκλογικού κύκλου και το αποτέλεσμα τους οδήγησε τελικά στην προκήρυξη εθνικών εκλογών. Τούτο εξηγεί και την πολύ μικρή διαφορά στα ποσοστά προσέλευσης στις κάλπες: η συμμετοχή στις Ευρωεκλογές ανήλθε στο 58,69%, με το αντίστοιχο ποσοστό στις εκλογές του Ιουλίου να διαμορφώνεται στο 57,78%.

### *Η ανθρώπινη φτώχεια ως οιοσεί δείκτης ταξικότητας και η ψήφος στην Αττική: απογραφικά και εκλογικά δεδομένα*

Η συσχέτιση δεδομένων ανθρωπογεωγραφικού χαρακτήρα με εκλογικά αποτελέσματα συνιστά τεχνική που συνηθίζεται στα εγχειρήματα εκλογικής γεωγραφίας. Ο βασικός κίνδυνος σε τέτοιου τύπου απόπειρες είναι το λεγόμενο οικολογικό σφάλμα, όπου χωρικά εστιασμένες εξηγήσεις οδηγούν σε γενικεύσιμα συμπεράσματα (Γεωργιάδου & Καφέ 2018: 19). Αυτή η χρήσιμη επισήμανση δεν μειώνει την αξία των χωρο-κοινωνικών αναλύσεων, ειδικά όταν λαμβάνονται μέριμνες ώστε αφενός να μην παραβιάζεται η ειδική λογική που διέπει το κάθε επίπεδο ανάλυσης αφετέρου να διασφαλίζεται η συμπληρωματικότητά τους.

Όπως ειπώθηκε, προηγούμενες έρευνες εκλογικής γεωγραφίας της περιόδου 2009-2015 έχουν αναδείξει τη χωρο-κοινωνική διαφοροποίηση σε κρίσιμο παράγοντα ερμηνείας της ψήφου. Ειδικά σε ό,τι αφορά την Αττική, όπου συγκεντρώνεται το μι-

σό σχεδόν εκλογικό σώμα της χώρας, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο ΣΥΡΙΖΑ από τον Ιούνιο του 2012 και μετά πετυχαίνει τα καλύτερα ποσοστά του σε περιοχές χαμηλότερης κοινωνικοοικονομικής φυσιογνωμίας, περίπου με τον ίδιο τρόπο που το ΠΑΣΟΚ επικρατούσε για δεκαετίες στις λαϊκές γειτονίες της Αθήνας και του Πειραιά. Αντίθετα, τα λεγόμενα εκλογικά οχυρά της ΝΔ περιλαμβάνουν σταθερά περιοχές των βορείων και νοτίων προαστίων με συγκριτικά υψηλότερα εισοδήματα και χαμηλότερη ανεργία.

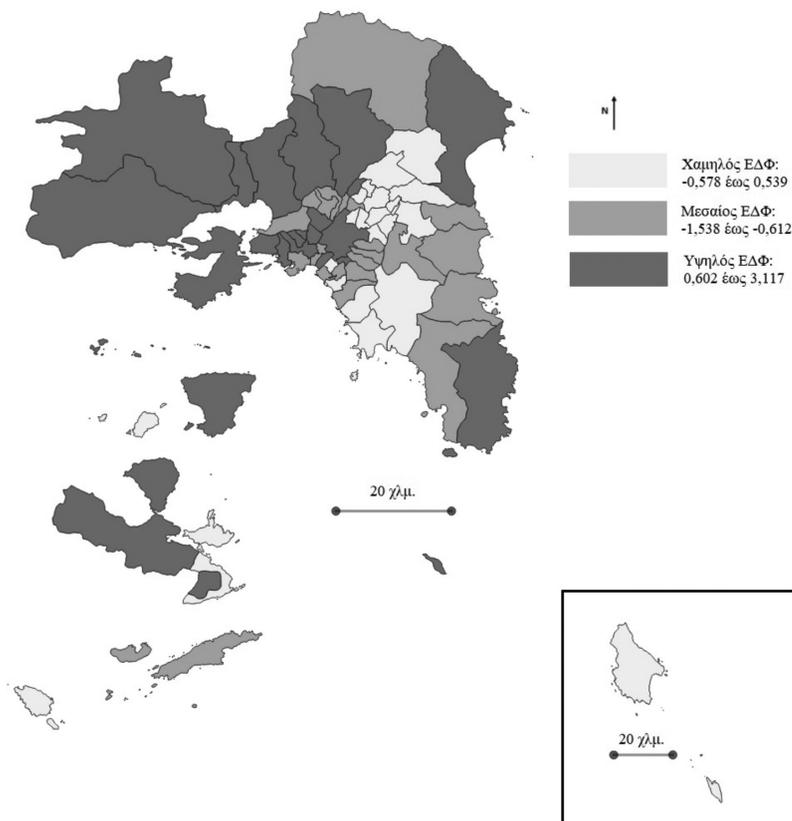
Η εξέταση της εκλογικής απήχησης ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ σε δήμους με διαφορετική κοινωνικοοικονομική φυσιογνωμία πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο οι 66 δήμοι της Αττικής ομαδοποιήθηκαν με βάση τον Εκθετικό Δείκτη Ανθρώπινης Φτώχειας κάθε δήμου (ΕΔΦ), ο οποίος έχει καταρτισθεί στο πλαίσιο έκθεσης για την Κοινωνική Ένταξη στην Αττική (Καλογήρου 2015). Ακολούθως συλλέξαμε τα ποσοστά ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ ανά δήμο για τις αναμετρήσεις από το 2014 έως το 2019 και τρέξαμε μη παραμετρικούς ελέγχους συσχετίσεων, για να δούμε πώς σχετίζεται η ανθρώπινη φτώχεια με τη διακύμανση των ποσοστών των δύο κομμάτων.

Η μεθοδολογία κατασκευής της μεταβλητής που χρησιμοποιούμε εδώ παρατίθεται αναλυτικά στην έκθεση του Καλογήρου (2015: 176-7). Ο συντάκτης, τροποποιώντας τον αντίστοιχο δείκτη του ΟΗΕ, συνδύασε τρεις συνιστώσες:

- (α) την πιθανότητα μη επιβίωσης του πληθυσμού από τη γέννηση μέχρι την ηλικία των 60 ετών,
- (β) το ποσοστό όσων δεν γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση στον πληθυσμό ηλικίας 6 ετών και άνω, και
- (γ) το ποσοστό ανεργίας του πληθυσμού ηλικίας 14 ετών και άνω (βάσει στοιχείων Απογραφής του 2011 και ληξιαρχικών δεδομένων για τη φυσική κίνηση του πληθυσμού της χώρας).

Η έκθεση τοποθετεί τους 66 δήμους της Αττικής σε φθίνουσα κατάταξη με βάση τις τιμές του ΕΔΦ. Για να έχουμε μια καλύτερη εικόνα της σχετικής κατάταξης, χωρίσαμε το σύνολο των

δήμων σε τρεις ισάριθμες συστάδες, διακρίνοντας μεταξύ δήμων με υψηλό ΕΔΦ (1-22 στην κατάταξη), με μεσαίο ΕΔΦ (23-44 στην κατάταξη) και με χαμηλό ΕΔΦ (45-66 στην κατάταξη). Η ομαδοποίηση αυτή αποτυπώνεται στον Χάρτη 1.



Χάρτης 1. Εκθετικός Δείκτης Ανθρώπινης Φτώχειας ανά δήμο στην Περιφέρεια Αττικής.

Πηγή: Δεδομένα από την Έκθεση του Καλογήρου (2015).

Η σχέση της ταξικότητας (δηλαδή ενός μηχανισμού που διανέμει ευκαιρίες ζωής ανάλογα με την ταξική θέση των υποκειμένων) με τις τρεις συνιστώσες του δείκτη μπορεί να καταδειχθεί ανατρέχοντας σε μεγάλες και σχετικά πρόσφατες συ-

γκριτικές μελέτες. Ξεκινώντας από το πρώτο συστατικό του ΕΔΦ, ακόμα και ερευνητές στο πεδίο της δημόσιας υγείας που είναι διστακτικοί ως προς την απόδοση αιτιότητας στη σχέση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και προσδόκιμου ζωής αναγνωρίζουν ότι με βάση τις διαθέσιμες συγκριτικές έρευνες τα άτομα που καταλαμβάνουν χαμηλότερες κοινωνικοοικονομικές θέσεις (κυρίως σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση, αλλά και το επάγγελμα) ζουν λιγότερο και δαπανούν περισσότερα χρόνια από τη ζωή τους στην αντιμετώπιση προβλημάτων υγείας (Mackenbach 2019, Valverde et al. 2021).

Η δεύτερη συνιστώσα του ΕΔΦ (αναλφαβητισμός στον πληθυσμό άνω των 6 ετών) συνδέεται άμεσα με την ταξική προέλευση, αλλά και με κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που λειτουργούν μακροσκοπικά (όπως τα φίλτρα επιλογής σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα, το σχολικό περιβάλλον, οι διαδικασίες επιλογής σχολείου κ.ά.). Παρότι και εδώ η γραμμή αιτιότητας μεταξύ ταξικού περιβάλλοντος και αναλφαβητισμού δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, οι πιο πρόσφατες έρευνες τείνουν προς ένα βιοοικολογικό μοντέλο ερμηνείας, σύμφωνα με το οποίο τα μειονεκτούντα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα περιστέλλουν δραστικά την πιθανότητα ένα παιδί να αναπτύξει τις δυνατότητες που έχει σε γραφή και ανάγνωση (Buckingham et al. 2013).

Τέλος, η πιθανότητα έκθεσης στον κίνδυνο της ανεργίας, η τρίτη δηλαδή συνιστώσα του ΕΔΦ, είναι δύσκολο να αποσυνδεθεί από τη θέση που καταλαμβάνουν τα άτομα στην ταξική δομή των μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Όπως, βεβαίως, ισχύει και με άλλους κοινωνικούς κινδύνους, η πιθανότητα απώλειας της εργασίας δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα σε έναν παράγοντα. Πόσο μάλλον όταν έργα αναφοράς για τη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη (Beck 2000, Castel 2003) έχουν σχετικοποιήσει σημαντικά την υπόθεση ότι η ανεργία ενισχύει τις ταξικές οριοθετήσεις. Πιο πρόσφατες, ωστόσο, συμβολές της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας δείχνουν ότι έχει νόημα να εξετάσουμε τον βαθμό συσχέτισης της θέσης στην απασχόληση με τον εν λόγω κίνδυνο, ο οποίος μεγεθύνεται για τη χειρωνακτι-

κή εργασία, όταν συνδυάζεται με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης (Lahtinen et al. 2020). Από αυτήν την άποψη ενδιαφέρον έχει η πρόσφατη έρευνα Gallup's World Poll data σχετικά με το διπλό ρίσκο της απώλειας εργασίας και της επιδείνωσης της υγείας στο πλαίσιο της πανδημίας λόγω Covid-19: σε 103 από τις 117 χώρες της έρευνας οι εργάτες που βρίσκονται εισοδηματικά στο τελευταίο τεταρτημόριο υπέστησαν σημαντικά μεγαλύτερες απώλειες στην απασχόληση (Rothwell 2021).

Επιπλέον, συγκρίνοντας τον Χάρτη 1 με την αποτύπωση του στεγαστικού διαχωρισμού που επιχειρεί ο Θ. Μαλούτας (2018) βάσει της απογραφής του 2011, ενισχύεται ακόμα περισσότερο η υπόθεση ότι ο ΕΔΦ μπορεί να λειτουργήσει ως οιονεί δείκτης ταξικότητας στο χωρικό επίπεδο. Σύμφωνα με τη μελέτη του Μαλούτα για τους κοινωνικούς τύπους κατοικίας στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας (2018: 119-123), η πιο αμιγής παρουσία εργατικών κατηγοριών (δηλαδή επαγγελματικών κατηγοριών μέσης και χαμηλά ειδικευμένης χειρωνακτικής εργασίας) εμφανίζεται σε περιοχές που ανήκουν σε δήμους της πρώτης συστάδας υψηλού ΕΔΦ: Σαλαμίνα, Πέραμα, Ασπρόπυργος, Άνω Λιόσια, Ζεφύρι, Μενίδι, Μάνδρα, Μαγούλα, Μέγαρα, Μαραθώνας, Ρέντη. Μόνη εξαίρεση ο Ταύρος (ο δήμος Μοσχάτου-Ταύρου ανήκει στους δήμους μεσαίου ΕΔΦ) και το Κορωπί (ανήκει στην συστάδα δήμων με χαμηλό ΕΔΦ). Αντιθέτως, οι περιοχές υψηλών επαγγελματικών κατηγοριών (διευθυντικά στελέχη και επαγγελματίες) ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά σε δήμους χαμηλού ΕΔΦ: Ψυχικό, Φιλοθέη, Παπάγος, Κηφισιά, Νέα Ερυθραία, Εκάλη, Διόνυσος, Πεντέλη, Γλυφάδα, Βούλα και Βουλιγαμένη. Εξαιρέσεις εδώ εμφανίζονται στην περίπτωση των Θρακομακεδόνων, περιοχή που ανήκει σε δήμο υψηλού ΕΔΦ (Αχαρνές) και Παλαιού Φαλήρου (ανήκει σε δήμους μεσαίου ΕΔΦ), καθώς και περιοχές του Δήμου Αθηναίων (Κολωνάκι-Πλάκα) ο οποίος ανήκει στη συστάδα δήμων υψηλού ΕΔΦ. Οι πλέον ανάμεικτες κοινωνικά περιοχές, πάντα με βάση τους κοινωνικούς τύπους κατοικίας του Μαλούτα, ανήκουν σε δήμους που με βάση την κατάταξη κατά ΕΔΦ βρίσκονται στην ενδιάμεση συστάδα: Βύρωνας, Καισαριανή, Ζωγράφου, Γαλά-

τσι, Μοσχάτο, Πειραιάς, Πετρούπολη, Περιστερί και Χαϊδάρι. Μόνες εξαιρέσεις εδώ, φαίνεται να είναι η Καλλιθέα και το Περιστερί (υψηλός ΕΔΦ).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση που βασίζεται σε επάγγελμα-εκπαίδευση και η ανθρώπινη φτώχεια που προκύπτει ως συνδυασμός προσδόκιμου ζωής, αναλφαβητισμού και ανεργίας γειώνονται στο επίπεδο του χώρου με παρόμοιο τρόπο. Οι συγκριτικά λίγες εξαιρέσεις που επισημάνθηκαν οφείλονται εν μέρει στη διαφορετική μονάδα γεωγραφικής ανάλυσης, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι η ανάλυση του Μαλούτα (2018: 115), εκτός από ταξινομική, είναι παραγωγνική (συνθέτει 40 διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες) και κατά συνέπεια διαφέρει από την ταξική ομαδοποίηση που προτείνεται εδώ.

Οι έννοιες, επομένως, της ταξικής δομής και της ανθρώπινης φτώχειας οφείλουν μεν να παραμένουν διακριτές, πλην όμως μπορεί βάσιμα να ισχυρισθεί κανείς ότι ένα υψηλό επίπεδο ανθρώπινης φτώχειας σε μία περιοχή υποδηλώνει άκαμπτες ταξικές ιεραρχίες. Κατά συνέπεια, η χωρική ανάλυση των εκλογικών ποσοστών με βάση την τιμή του ΕΔΦ δίνει μία σημαντική ένδειξη της ταξικότητας της ψήφου, συνεπικουρώντας μάλιστα υπάρχουσες αναλύσεις εκλογικής γεωγραφίας της Αττικής (Κουστένης 2014, 2019). Απαιτείται, ωστόσο, περαιτέρω διερεύνηση και άλλων απογραφικών δεδομένων, για να στοιχειοθετηθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια αιτιώδης συνάφεια. Έχοντας πει αυτό, θεωρούμε ότι σε σχέση με άλλες μεταβλητές χωρο-κοινωνικών αναλύσεων της ψήφου—όπως το επάγγελμα ή το εισόδημα—ο ΕΔΦ συμπυκνώνει καλύτερα την κοινωνική φυσιογνωμία σε επίπεδο δήμου, κωδικοποιώντας αποτελεσματικά ένα σημαντικό σύνολο πληροφοριών για το ανθρωπογενές περιβάλλον.

Σε ό,τι αφορά τα εκλογικά δεδομένα, συλλέξαμε ψήφους και ποσοστά του ΣΥΡΙΖΑ και της ΝΔ για κάθε έναν από τους 66 δήμους της Αττικής για όλες τις αναμετρήσεις από το 2014 έως το 2019. Λόγω μη κανονικότητας στην κατανομή των τιμών των μεταβλητών, επιλέξαμε δύο μη παραμετρικές μεθό-

δους ανάλυσης συσχετίσεων με βάση τον συντελεστή συσχέτισης  $\tau$  του Kendall και τον συντελεστή  $\rho$  του Spearman.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αμφίπλευρων ελέγχων διμεταβλητής συσχέτισης που τρέξαμε (Πίνακας 3), η συσχέτιση μεταξύ των ποσοστών του ΣΥΡΙΖΑ στους δήμους της Αττικής και του ΕΔΦ είναι θετική, μέτρια προς ισχυρή ( $r > 0,4$  και  $\tau > 0,4$ ) και στατιστικά σημαντική για τις βουλευτικές εκλογές που έλαβαν χώρα μεταξύ 2015 και 2019. Αντιστρόφως, η συσχέτιση μεταξύ των ποσοστών της ΝΔ στους δήμους της Αττικής (και συγκεκριμένα της κατάταξής τους) και του ΕΔΦ είναι αρνητική, μέτρια προς ισχυρή ( $r > 0,4$  και  $\tau > 0,4$ ) και στατιστικά σημαντική για τις βουλευτικές εκλογές της αντίστοιχης περιόδου.

Η συσχέτιση μεταξύ ανθρώπινης φτώχειας και εκλογικών ποσοστών του ΣΥΡΙΖΑ δεν φαίνεται να είναι στατιστικά σημαντική στην περίπτωση των Ευρωεκλογών του 2014, ενώ για τη ΝΔ η συσχέτιση είναι αρνητική και στατιστικά σημαντική (αν και όχι τόσο ισχυρή). Τέλος, το μοτίβο συσχέτισης ψήφου και ανθρώπινης φτώχειας που παρατηρείται στις εθνικές εκλογές επαναλαμβάνεται στις Ευρωεκλογές του 2019 περίπου με την ίδια ένταση. Το εύρημα αυτό επιτρέπει να δούμε τις 'χαλαρές' ταξικές αναφορές της ψήφου στον ΣΥΡΙΖΑ και την πολυσυλλεκτική απήχυσή του στις Ευρωεκλογές του 2014 ως συγκυριακό αποτέλεσμα μιας διάχυτης κοινωνικής αποδοκιμασίας των πολιτικών της λιτότητας και λιγότερο ως μια γενικότερη υποχώρηση των ταξικών χαρακτηριστικών της ψήφου.

Πρακτικά τα παραπάνω σημαίνουν ότι όσο πιο ψηλά βρίσκεται ένας δήμος στην κατάταξη με βάση την ανθρώπινη φτώχεια τόσο πιο ψηλά αναμένουμε να βρεθεί στην κατάταξη των ποσοστών του ΣΥΡΙΖΑ στην Αττική. Πράγματι, στις βουλευτικές εκλογές του 2019 ο ΣΥΡΙΖΑ αναδεικνύεται σε πρώτο κόμμα στις εκλογικές περιφέρειες της Δυτικής Αττικής, της Β' Πειραιώς και του Δυτικού Τομέα Αθηνών, δηλαδή κυρίως σε περιοχές με υψηλό ΕΔΦ. Επομένως, η συγκράτηση της πτώσης των ποσοστών του στην Αττική είναι φανερό ότι οφείλεται στις επιδόσεις του σε δήμους υψηλού ΕΔΦ, αλλά και μεσαίου (βλ.

Πίνακας 3. Διμεταβλητές συσχετίσεις

Ken- dall's tau_b	Εκθε- τικός Δείκτης Φτώ- χειας	Συντελε- στής Συ- σχέτισης Sig. (2-tailed) N	Ψ'ήφος ΣΥΡΙΖΑ (01.2015)	Ψ'ήφος ΝΔ (01.2015)	Ψ'ήφος ΣΥΡΙΖΑ (09.2015)	Ψ'ήφος ΝΔ (09.2015)	Ψ'ήφος ΣΥΡΙΖΑ (07.2019)	Ψ'ήφος ΝΔ (07.2019)	Ψ'ήφος ΣΥΡΙΖΑ (EE 2014)	Ψ'ήφος ΝΔ (EE 2014)	Ψ'ήφος ΣΥΡΙΖΑ (EE 2019)	Ψ'ήφος ΝΔ (EE 2019)
						,441**	-,403**	,522**	-,472**	,445**	-,434**	,068
Spear- man's rho	Εκθε- τικός Δείκτης Φτώ- χειας	Συντελε- στής Συ- σχέτισης Sig. (2-tailed) N	,558**	-,543**	,669**	-,617**	,603**	-,572**	,088	-,480**	,536**	-,648**
			,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,481	,000	,000
		N	66	66	66	66	66	66	66	66	66	66
			,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,011	,000	,000
		N	66	66	66	66	66	66	66	66	66	66

\* Η συσχέτιση είναι σημαντική στο επίπεδο  $p < 0.05$  (2-tailed). \*\* Η συσχέτιση είναι σημαντική στο επίπεδο  $p < 0.01$  (2-tailed).

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών και Καλογήρου (2015).

Πίνακες 4 και 5), δηλαδή σε δήμους όπου είναι πυκνή η παρουσία πληθυσμών που ανήκουν κοινωνικοεπαγγελματικά στην εργατική τάξη. Σημειώνουμε εδώ ότι το εκλογικό σώμα της πρώτης συστάδας (υψηλός ΕΔΦ) είναι σημαντικά μεγαλύτερο συγκριτικά με τις άλλες δύο, με τους δήμους χαμηλού ΕΔΦ να έχουν το μικρότερο εκλογικό σώμα (κάτι που οφείλεται στη δημογραφία της Περιφέρειας και όχι στα ποσοστά αποχής, που ήταν χαμηλότερα στους δήμους με χαμηλό ΕΔΦ).

Ισχύει, όμως, και το αντίστροφο: τα ποσοστά της ΝΔ σε έναν δήμο αναμένουμε να είναι υψηλότερα όσο πιο χαμηλή είναι η θέση του δήμου στην κατάταξη ανθρώπινης φτώχειας. Και πάλι εστιάζοντας στην πιο πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση, η μεγάλη διαφορά ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ υπέρ της δεύτερης, καταγράφεται στον Βόρειο Τομέα Αθηνών, δηλαδή σε περιοχές με τον χαμηλότερο δείκτη ανθρώπινης φτώχειας, όπου κοινωνικοεπαγγελματικά σημειώνεται υπερεκπροσώπηση της νέας μικροαστικής και της αστικής τάξης. Ως προς τη μάχη του 'κέντρου', σε όλη την περίοδο από το 2014 η κατανομή της ψήφου στους δήμους μεσαίου ΕΔΦ, όπου κυριαρχούν οι ενδιάμεσες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, μοιάζει περισσότερο με αυτό που παρατηρούμε στους δήμους υψηλού ΕΔΦ. Το ίδιο ισχύει και για τις βουλευτικές του 2019, οπότε και στις ενδιάμεσες περιοχές ο ΣΥΡΙΖΑ τα πηγαίνει ελαφρώς καλύτερα σε σχέση με το συνολικό ποσοστό του εντός Αττικής, ενώ η ΝΔ έχει χειρότερη επίδοση κατά 2,7 μονάδες σε σχέση με το σύνολο της Αττικής. Και αυτό το εύρημα ενισχύει την υπόθεση περί διεργασιών που ευθυγραμμίζουν σε έναν βαθμό την εκλογική συμπεριφορά εργατικών και παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων.

Τέλος, αξιοπρόσεκτη είναι η υψηλή επίδοση της ΝΔ το 2019 σε περιοχές υψηλού μεν ΕΔΦ, χαμηλού δε βαθμού αστικότητας (Τροιζηνία, Αίγινα, Μαραθώνας-Γραμματικό, Ωρωπός, Μέγαρο). Ειδικά σε Ωρωπό, Μέγαρο και Μαραθώνα, περιοχές που όπως είδαμε εκτός του υψηλού ΕΔΦ διαθέτουν και αμιγείς εργατικούς πληθυσμούς, η ΝΔ ανέτρεψε το προβάδισμα που είχε ο ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Γενικά η εικόνα από τις παραπάνω περιοχές, συνδέεται εμμέσως με κάτι

που έχει επισημανθεί και αλλού: η επίδραση της συντηρητικής ιδεολογίας στον ημιαστικό και αγροτικό χώρο είναι σημαντικά μεγαλύτερη στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010 (Πιερίδης 2019: 215-216). Επιπλέον, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, στο μετεκλογικό Ευρωβαρόμετρο του 2019 είναι εμφανής η υπεροχή της ΝΔ στους αγρότες έναντι του ΣΥΡΙΖΑ.

Πίνακας 4. Εκλογικά ποσοστά ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ σε Βουλευτικές Εκλογές (2015-2019) ανά κατηγορία Δήμων

	ΙΑΝ 2015		Δια-φορά ΣΥΡΙΖΑ - ΝΔ	ΣΕΠ 2015		Δια-φορά ΣΥΡΙΖΑ - ΝΔ	ΙΟΥΛ 2019		Δια-φορά ΣΥΡΙΖΑ - ΝΔ
	ΣΥ-ΡΙΖΑ	ΝΔ		ΣΥ-ΡΙΖΑ	ΝΔ		ΣΥ-ΡΙΖΑ	ΝΔ	
Δήμοι Αττικής με υψηλό ΕΔΦ	38,50	23,92	14,58	37,77	24,18	13,59	35,22	35,52	-0,30
Δήμοι Αττικής με μεσαίο ΕΔΦ	38,37	24,15	14,22	36,80	25,07	11,73	33,67	36,87	-3,20
Δήμοι Αττικής με χαμηλό ΕΔΦ	32,16	31,78	0,38	29,73	34,84	-5,11	26,05	49,06	-23,01
Σύνολο Αττικής	36,86	25,98	10,88	35,39	27,22	8,17	32,28	39,57	-7,29
Σύνολο χώρας	36,34	27,81	8,53	35,46	28,09	7,37	31,53	39,85	-8,32

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών και Καλογήρου (2015: 176-7)

Πίνακας 5. *Εκλογικά ποσοστά ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ σε ευρωεκλογές (2014 & 2019) ανά κατηγορία Δήμων*

	ΕΕ 2014		Διαφορά ΣΥΡΙΖΑ - ΝΔ	ΕΕ 2019		Διαφορά ΣΥΡΙΖΑ - ΝΔ
	ΣΥΡΙΖΑ	ΝΔ		ΣΥΡΙΖΑ	ΝΔ	
Δήμοι Αττικής με υψηλό ΕΔΦ	29,53	19,14	10,39	25,49	29,80	-4,31
Δήμοι Αττικής με μεσαίο ΕΔΦ	29,94	19,52	10,42	24,72	31,61	-6,89
Δήμοι Αττικής με χαμηλό ΕΔΦ	26,62	25,79	0,83	19,92	42,40	-22,48
Σύνολο Αττικής	28,91	20,95	7,96	23,77	33,73	-9,96
Σύνολο χώρας	26,56	22,72	3,84	23,75	33,12	-9,37

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών και Καλογήρου (2015: 176-7)

Η τεκμηρίωση της σχέσης ψήφου και ταξικότητας, που επιχειρείται εδώ, σε καμία περίπτωση δεν αποκλείει την παρέμβαση άλλων παραγόντων στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς σε επίπεδο δήμων. Ήδη επισημάνθηκε ο βαθμός αστικότητας ως μεταβλητή που επιδρά στην παραπάνω σχέση. Κεφαλαιώδους σημασίας είναι και οι πολιτισμικοί παράγοντες, όπως η ιστορική διαίρεση γηγενών-μικρασιατών προσφύγων και ο ισχυρός της αντίκτυπος τόσο στην κοινωνικοοικονομική τυπολογία της Αττικής όσο και στην εκλογική της μορφολογία (Μπιθυμήτρης & Κουστένης 2021).

Εν κατακλείδι, η ταξικότητα αποτελεί έναν μηχανισμό που διευρύνει ή περιορίζει το εύρος δυνατοτήτων των ανθρώπων, χωρίς να υπερκαθορίζει τις επιλογές τους. Ο τρόπος με τον οποίο θα βιώσει το υποκείμενο τους περιορισμούς της δομής (όποια κι αν είναι αυτή: ταξική, έμφυλη, εθνοτική ή άλλη) είναι μοναδικός, ενδεχομενικός και απρόβλεπτος, όπως και η ταύτισή του με διαφορετικές ομάδες ή συλλογικότητες (μεταξύ των οποίων και ταξικές), όπως τελικά και η ύπαρξή του στον κόσμο. Το γεγονός ότι δεν μπορούμε να αποφασίσουμε τελεσίδικα αν ‘οι άν-

θρωποι σκέφτονται πολιτικά σύμφωνα με αυτό που είναι κοινωνικά, για να δανειστούμε την κλασική διατύπωση των Lazarsfeld et al. (1968), δεν έχει να κάνει μόνο με περιορισμούς που θέτει το εκάστοτε ερευνητικό σχέδιο ή τα δεδομένα, αλλά με τη μοναδικότητα και ταυτόχρονα τη μερικότητα της ανθρωπίνης ύπαρξης που βρίσκεται πίσω από το παραβάν. Αυτό δεν σημαίνει ότι η γνώση ενός μηχανισμού, όπως ο ταξικός, δεν έχει αξία για την κατανόηση της εκλογικής συμπεριφοράς.

Η αναγνώριση ενός μηχανισμού στο μακρο-επίπεδο, όταν γίνεται με επιστημονικά έντιμο τρόπο, μπορεί να παραγάγει νέα νοήματα, να διευρύνει τους γνωστικούς ορίζοντες κοινών ευρύτερων του ακαδημαϊκού εμπλουτίζοντας ερμηνευτικά σχήματα, ρεπερτόρια δράσης και πρακτικές στο μεσο- και μικρο-επίπεδο. Η δική μας φιλοδοξία, η οποία απορρέει από την αναγνώριση της σχέσης κοινωνικής τάξης και ψήφου, είναι πολύ πιο ταπεινή: επιδιώκουμε να ενθαρρύνουμε τον επιστημονικό διάλογο γύρω από τη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς, εισφέροντας μία νέα πραγματιστική προοπτική ταξικής ανάλυσης, που διαλέγεται εποικοδομητικά με άλλες αναλύσεις, ειδικά με εκείνες που εστιάζουν στην πλευρά της εκλογικής ζήτησης.

### *Αντί επιλόγου*

Η παρούσα ανάλυση στηρίχθηκε σε δύο διαφορετικές κατηγορίες δεδομένων, επιχειρώντας να εντάξει τόσο τα ατομικά χαρακτηριστικά της εκλογικής συμπεριφοράς όσο και τα χωρο-κοινωνικά και εκλογικά δεδομένα σε μία ενιαία πρόταση ερμηνείας της ταξικής ψήφου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας της ελληνικής κρίσης. Παρότι η μερικότητα μιας τέτοιας πρότασης δεν μπορεί παρά να εκληφθεί ως δεδομένη, θεωρούμε ότι συμβάλλει τόσο στην ανάλυση της τρέχουσας πολιτικής συγκυρίας όσο και στον εμπλουτισμό των εργαλείων της ανάλυσης. Συγκεκριμένα, η παρούσα μελέτη συνιστά μεθοδολογική πρόταση σε τρία επίπεδα: πρώτον, δοκιμάζεται η αναλυτική χρήση ενός ταξικού σχήματος στη μελέτη του εκλογικού ανταγωνισμού στην Ελλά-

δα· δεύτερον, δίνεται η δυνατότητα στους αναγνώστες να ελέγξουν βήμα προς βήμα τη συγκρότηση των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν, ακολουθώντας σχετικό σύνδεσμο σε Αποθετήριο Δεδομένων· τρίτον, συνδυάζεται η ανάλυση ατομικών χαρακτηριστικών με την ανάλυση σύνθετων, αναξιοποιήτων μέχρι σήμερα, ανθρωπογεωγραφικών δεδομένων.

Επισημαίνονται, ωστόσο, και οι περιορισμοί σε αυτόν τον συνδυασμό. Πιο συγκεκριμένα, τα ευρήματα που αφορούν την εκλογική γεωγραφία της Αττικής στο μακρο-επίπεδο θα ήταν λάθος να μεταφραστούν απευθείας με ταξικούς όρους στο μικρο-επίπεδο. Ο βασικός λόγος είναι ότι η χωρική ανάλυση αναφέρεται στο σύνολο του πληθυσμού της περιοχής-στόχου και όχι μόνο σε όσους/όσες καταλαμβάνουν διαρθρωτική θέση στην αγορά εργασίας (μέσω επαγγέλματος και εκπαίδευσης). Μπορεί η σχέση μεταξύ τάξης και κινδύνου φτώχειας ή άλλων κοινωνικών κινδύνων να είναι σημαντική, πλην όμως αυτό δεν αρκεί για να μιλήσουμε για αμιγή κοινωνικοεπαγγελματική φυσιογνωμία στις τρεις συστάδες περιοχών που ομαδοποιήσαμε. Όπως προκύπτει και από άλλες μελέτες κοινωνικής γεωγραφίας της Αττικής, οι τάσεις στεγαστικού διαχωρισμού με βάση το επαγγελματικό κριτήριο είναι μεικτές. Επιπλέον, τα ανθρωπογεωγραφικά δεδομένα δημιουργήθηκαν πρωτογενώς το 2011, αρκετά χρόνια πριν από την υπό εξέταση περίοδο.

Παρόλα αυτά, η ένταση και το χρονικό βάθος που διαπιστώθηκαν στη σχέση ψήφου και ανθρώπινης φτώχειας μετριάζουν σημαντικά τις παραπάνω επιφυλάξεις. Συμπερασματικά, ο ΣΥΡΙΖΑ εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά του σε περιοχές με υψηλές και μεσαίες τιμές ανθρώπινης φτώχειας, όπου κατοικούν πυκνοί πληθυσμοί εργατικής προέλευσης, αλλά και ενδιάμεσες επαγγελματικές κατηγορίες (μεταξύ των οποίων επαγγελματοβιοτέχνες, έμποροι και αυτοαπασχολούμενοι, δηλαδή παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα). Αν, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου 2019, η εργατική και η παραδοσιακή μικροαστική τάξη στηρίζουν το συγκεκριμένο κόμμα σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η ανθεκτικότητα που αυτό επέδειξε στις βουλευτικές του 2019

σχετίζεται με την υψηλή απήχρησή του σε ένα ακροατήριο που κοινωνικοταξικά είδε τη θέση του να επιδεινώνεται απότομα στο ξεκίνημα του 21ου αιώνα, είτε λόγω οικονομικής κρίσης είτε λόγω ευρύτερων μετασχηματισμών στην οργάνωση της εργασίας.

Αντίστοιχα, η ισχυρή απήχρηση της ΝΔ το 2019 σε δήμους με χαμηλές τιμές ανθρώπινης φτώχειας και πυκνή παρουσία διευθυντικών και επιστημονικών επαγγελματιών, ενισχύει την υπόθεση ότι η ανάδειξή της σε κυβερνών κόμμα συνιστά νέα απόπειρα ανασυγκρότησης του μεσοστρωματικού χώρου, υπό την ηγεμονία της νέας μικροαστικής τάξης. Σε αυτό συνηγορεί και η ανάλυση των στοιχείων του Ευρωβαρόμετρου. Το κατά πόσο, όμως, η ταξική δομή συνιστά τον κύριο ερμηνευτικό παράγοντα της ψήφου, παραμένει ανοικτό, εφόσον δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο άλλοι παράγοντες (π.χ. πολιτικοί, ιδεολογικοί, πολιτισμικοί, χωρικοί) να επιδρούν με πιο καθοριστικό και αυτοτελή τρόπο στο μικρο-επίπεδο.

Επιπλέον, τίποτα δεν διασφαλίζει ότι η εικόνα αυτή θα διατηρηθεί στο μέλλον. Η αποσυλλογικοποίηση της εργασίας, οι νέες ταυτοτικές διεργασίες στο πλαίσιο της πανδημίας και κυρίως η δραματική οργανωτική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει τα μεγάλα συνδικάτα ενδεχομένως να έχουν επίδραση στην εκλογική συμπεριφορά μιας τάξης που είναι σε αναζήτηση κοινωνικής και πολιτικής ταυτότητας. Ύπ' αυτήν την έννοια, η συνεχιζόμενη δημόσια συζήτηση για τη μεσαία τάξη και την 'αυθεντική' εκπροσώπησή της από τον έναν ή τον άλλο πόλο του δικομματισμού υποκρύπτει τους πολύ σημαντικούς και λιγότερο ορατούς μετασχηματισμούς που φαίνεται ότι συμβαίνουν τόσο στο εσωτερικό αυτής της 'πανταχού παρούσας' τάξης όσο και σε άλλες τάξεις και κοινωνικά στρώματα.

## Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλεξίου, Θ. (2009). *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ανισότητες και συνθήκες ζωής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αρανίτου, Β. (2018). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων: μεταξύ κατάργησης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Artelaris, P., & Tsirbas, Y. (2018). 'Anti-austerity voting in an era of economic crisis: Regional evidence from the 2015 referendum in Greece', *Environment and Planning C: Politics and Space*, 36 (4): 589-608.
- Beck, U. (2000). *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press.
- Βερναρδάκης, Χ. (2012). 'Η ελληνική Αριστερά στις εκλογές του 2012: η επιστροφή στην ταξική ψήφο', *Transform*, (14): 171-175.
- Buckingham, J., Wheldall, K., Beaman-Wheldall, R. (2013). 'Why poor children are more likely to become poor readers: The school years', *Australian Journal of Education*, 57 (3): 190-213.
- Γαλανόπουλος, Α. (2019). 'Ο Σταϊκούρας εξηγεί ποια είναι τα εισοδήματα της μεσαίας τάξης' Thetoc.gr. 28/11. <https://www.thetoc.gr/oikonomia/article/o-staikouras-eksigei-poia-einai-ta-eisodimata-tis-mesaias-taksis> [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Capital.gr (2020). 'Ομολογία από Τσίπρα: "Επιβαρύνουμε υπερβολικά τη μεσαία τάξη"'. 19/05. <https://www.capital.gr/politiki/3454406/omologia-apo-tsipra-epibaruname-uperbolika-ti-mesaia-taxi> [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Castel, R. (2003). *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Γεωργιάδου, Β. (2015). 'Αντλώντας από τις δεξαμενές της Δεξιάς. Εκλογικά κάστρα και ψηφοφόροι της Χρυσής Αυγής', στο Ν.Γ. Γεωργαράκη & Ν. Δεμερτζή (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Gutenberg, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Γεωργιάδου, Β. & Καφέ, Α. (2018). *Εκλογική συμπεριφορά*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Clark, T. N. & Lipset, S. M. (1991). 'Are social classes dying?', *International Sociology*, 6 (4): 397-410.
- Crompton, R. (2008). *Class and Stratification*. Cambridge: Polity.

- Dalton, R. (1996). 'Political cleavages, issues, and electoral change', στο L. LeDuc, R. Niemi & P. Norris (επιμ.), *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*, Thousand Oaks: Sage.
- Ellinas, A. A. (2014). 'Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece', *South European Society and Politics*, 20(1): 1-20.
- Καλογήρου, Σ. (2015). *Περιφερειακή στρατηγική για την κοινωνική ένταξη και την καταπολέμηση της φτώχειας*. Έκδοση 1.3, Αθήνα: Ήρων Σύμβουλοι.
- Κουστένης, Π. (2014). 'Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων: η κοινωνιολογική ανίχνευση του Λεκανοπεδίου', στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κουστένης, Π. (2019). 'Η εκλογική αναστοίχιση 2012-2015: από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ', στο Γ. Μπαλαμπανίδης (επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Lahtinen, H., Sirniö, O. & Martikainen, P. (2020). 'Social class and the risk of unemployment: Trends, gender differences and the contribution of education', *Acta Sociologica*, 63(3):303-321.
- Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Gaudet, H. (1968). *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lialiouti, Z. & Bithymitris, G. (2014). 'Implications of the Greek crisis: nationalism, enemy stereotypes, and the European Union', στο Β. Stefanova (επιμ.), *The European Union beyond the crisis: evolving governance, contested policies, and disenchanted publics*. London: Lexington Books.
- Mackenbach, J.P. (2019). *Health Inequalities: Persistence and Change in European Welfare States*. Oxford: Oxford University Press.
- Μαλούτσας, Θ. (2018). *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μία νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Marlier, E. (2018). 'Αναθεωρώντας τις μεταβλητές υλικής αποστέρησης στην Ε.Ε.', *Social policy.gr*. 16 Απριλίου.
- Μαυρής, Γ. (2015). 'Κοινωνική δομή της ψήφου στον ΣΥΡΙΖΑ και μεταβολές 2012-2015: Οι κοινωνικές δυνάμεις της αντιμνημο-

- νιακής συμμαχίας’ *Αυγή*, 09/02. [https://www.avgi.gr/politiki/129768\\_analysi-oi-koινωνikes-dynameis-tis-antimnimoniakis-symmahias](https://www.avgi.gr/politiki/129768_analysi-oi-koινωνikes-dynameis-tis-antimnimoniakis-symmahias) [πρόσβαση 23 Μαΐου 2021].
- Metron Analysis (2019). Κοινό Exit poll Ευρωεκλογών (Metron Analysis, Alco, Marc, MRB). <https://www.metronanalysis.gr/tag/exit-poll/> [πρόσβαση 30 Αυγούστου 2021].
- Μπιθυμήτρης, Γ. & Κουστένης, Π. (2021). ‘Κοινωνική τάξη και πολιτική συμπεριφορά: η περίπτωση της ναυπηγοεπισκευαστικής βιομηχανίας του Πειραιά’, *Ο Κόσμος της Εργασίας*, 8: 47-79.
- Naftemporiki.gr (2018). ‘Ευκλ. Τσακαλώτος: Μεροληπτούμε ταξικά υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων’, 24/11. <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1417394/eukl-tsakalotos-meroliptoumetaksika-uper-ton-oikonomika-asthenesteron> [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Oesch, D. (2008). ‘The changing shape of class voting’, *European Societies*, 10 (3): 329-355.
- Οικονομάκης, Γ., Ζησιμόπουλος, Γ., Κατσορίδας, Δ., Κόλλιας, Γ. & Κρητικίδης, Γ. (2015). *Η ταξική διάθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Pakulski, I. & Waters, M. (1996). *The Death of Class*. London: Sage.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2021). *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Πιερίδης, Κ. (2019). ‘Διαιρετικές Τομές και διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης (2004 -2014): Ιδεολογία-Θρησκεία-Αξίες’. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Πουλαντζάς, Ν. (1981). *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Reckwitz, A. (2021). *The End of Illusions: Politics, Economy, and Culture in Late Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Rothwell, J. (2021). ‘How Social Class Affects Covid-Related Layoffs Worldwide’, *New York Times*, 03/05, <https://www.nytimes.com/2021/05/03/upshot/covid-layoffs-worldwide.html> [πρόσβαση 30 Αυγούστου 2021].
- Rydgren, J. (2013) (επιμ.). *Class Politics and the Radical Right*. London & New York: Routledge.

- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τόπος.
- Σαμαρά, Β. (2019α). ‘Μητσοτάκης: Η ΝΔ είναι το κόμμα του ιδιωτικού τομέα και της μεσαίας τάξης’, News247.gr. 21/06. <https://www.news247.gr/politiki/mitsotakis-i-nd-einai-to-komma-toy-idiotikoy-toMEA-kai-tis-mesaias-taxis.7463886.html> [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Σαμαρά, Β. (2019β). ‘Ποια είναι τελικά η μεσαία τάξη και τι σχέση έχει με τη γραβάτα’, News247.gr. 19/12. <https://www.news247.gr/politiki/poia-einai-telika-i-mesaia-taxi-kai-ti-schesi-echei-me-ti-gravata.7552072.html> [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Τερζής, Δ. (2021). ‘Το βλέμμα στην κοινωνία και τη μεσαία τάξη: Το νέο πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ-Προοδευτική Συμμαχία για την οικονομία’ Efsyn.gr., 14/04. [https://www.efsyn.gr/politiki/antipoliteysi/289970\\_blemma-stin-kokinkonia-kai-ti-mesaia-taxi](https://www.efsyn.gr/politiki/antipoliteysi/289970_blemma-stin-koinonia-kai-ti-mesaia-taxi) [πρόσβαση 18 Μαΐου 2021].
- Tsatsanis, E., Andreadis, I. & Teperoglou, E. (2018). ‘Populism from Below: Socio-economic and Ideological Correlates of Mass Attitudes in Greece’, *South European Society and Politics*, doi: 10.1080/13608746.2018.1510635.
- Valverde, J.R, Mackenbach, J.P, Bopp, M., Brønnum-Hansen, H, Deboosere, P, Kalèdiené, R, Kovács, K., Leinsalu, M., Martikainen P., Regidor, E, Strand, B.H. & Nusselder, W.J. (2024). ‘Determinants of educational inequalities in disability-free life expectancy between ages 35 and 80 in Europe’, *SSM - Population Health*, 13.
- Walter, S., Dinas, E., Jurado, I. & Konstantinidis, N. (2018). ‘Non-cooperation by Popular Vote: Expectations, Foreign Intervention, and the Vote in the 2015 Greek Bailout Referendum’, *International Organization*, 72(4), 969-994.

## ABSTRACT

*Giorgos Bithymitris – Vivian Spyropoulou –  
Nikos Klironomos*

Costumes, ties and blue collars:  
traits of class voting 2014-2019

The present paper examines key aspects of class voting in Greece during the period 2015-2019. The concept of class voting refers to the part of the electorate whose class position strongly correlates with electoral behaviour. Our findings are consonant with the argument about the Conservatives' dominance over the middle-class vote, though they also point to major changes in regard with the working-class identity and politics. Within a context of ongoing individualization of industrial relations, declining trade unionism, and weakening left-wing mobilization, the conservative turn of the lower socio-economic strata may indicate a far-reaching political and ideological trend with serious implications within the next years.